भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे

भानु प्रताप सिंह
ग्राम व पोस्ट– रैपुरिया, चुनार, जिला– मीरजापुर उत्तर प्रदेश

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे

©

❖ **Publisher :**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ **Page design & Cover :**
HP Office (Source by google)

❖ **Edition: June 2023**

ISBN 978-93-92584-54-1

❖ **Price : 200/ -**

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

।। परम पूजनीय माता पिता एवं

गुरुजनों के चरणों में समर्पित ।।

Editors Message...

In globalised era Higher Education Plays very crucial role in Development of Nation, as it empowers the individuals with necessary competence for achieving important personal, social and higher level of professional goals. Its importance depicted by words of first Prime Minister Jawaharlal Nehru "A university stands for humanism, for tolerance, for reason, for the adventure of the ideas and for the search of truth. It stands for onward march of human race towards even higher objectives.

India has the largest higher educational system with respect to the number of institutions. After the independence of the country, the state and central governments have given great attention to the development of higher education. As a result, the system of higher education in India has seen an impressive growth in terms of a number of universities and colleges. The share of the unaided private sector has increased significantly since 2001 in terms of the number of institutions and enrollment. Indian higher education System comprises three stages – under graduate level, post graduate level and doctorate level. The Ministry of Human Resource Development (MHRD) is highest body of Governance which is responsible for supervising the higher education system through UGC. Higher education in India has expanded rapidly over the past two decades. This growth has been mainly driven by private sector initiatives. India's Higher Education sector has witnessed a tremendous increase in the number of Universities/University level Institutions & Colleges since independence Indian higher education presently includes 892 universities out of which 48 central universalities, 394 state universities, 125 deemed universities and 325 private universities. Apart from the above universities, other institutions are granted the permission to autonomously award degrees. However, they do not affiliate colleges and are not officially called 'universities' but 'autonomous organizations' or "autonomous institutes". They fall under the administrative control of the Department of Higher Education. These organizations include Indian institute of Technology, Indian Institutes of Management, National Institute of Technology and All India Institute of Medical Sciences.

Dr. Bapug Gholap

INDEX

1) NANDED CITY DEVELOPMENT AND PLANNING FOR FUTURE
Dr. Rathod S. B., Dist. Sangali, Maharashtra 06
2) Education and Stress Management
Dr. Manza S. R., Aurangabad 18
3) NEW DIMENSIONS OF WOMEN EMPOWERMENT: AN OVERVIEW
Dr. GAURAV KAUSHIK, Agra (U.P.) 30
४) भारतीय जमीन धारणा पद्धती
डॉ. सुहास ग. जोशी, धुळे ४३
५) भारतीय स्वातंत्र्यानंतरची पत्रकारिता
प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण, सोलापूर ४८
६) स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाढते शहरीकरण
डॉ.एस.आर. मंझा, औरंगाबाद ५८
७) भारतीय शेती उद्योगाचे आधुनिकीकरण
प्रा पंकज पुरुषोत्तम मानकर, प्रा डॉ जे.डी.पोरे, खामगाव ७३
०८) आदिवासियों की समस्याएँ– एक अध्ययन
भानु प्रताप सिंह **८९**
०९) कम्पनी चित्रकला की विषयवस्तु एवं विशेषताएं
डॉ. सचिव गौतम, **विनीता देवी**, वाराणसी 100
१०) स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शिक्षणातील परिवर्तन: संदर्भ विविध शैक्षणिक आयोग
डॉ. गजानन मुरलीधर खेकाडे, जि धुळे ११५

01

NANDED CITY DEVELOPMENT AND PLANNING FOR FUTURE

Dr. Rathod S. B.
Associate Professor and Head, Dept. of Geography,
Shri. R. R. PatilMahavidyalaya, Savlaj, Ta. Tasgaon
Dist. Sangali, Maharashtra

1.1 INTRODUCTION

The city development and planning for the holy city Nanded is comprehensive. It incorporates relevant aspects concerning social, economic, cultural and environmental situations of the city.

City planning is an art and science of rearranging and beautifying the urban environment. It is concerned with the relationship of man and environment. In terms of the growth of urban centres in a science town planning must be considered in close coordination with economics, social science and statistics. As an art it is considered as the problem approach of the future society and directions of differential designs of urban development.[1]

Planning of the city needs not only the skill and assistance of engineers and architects, but also the help of geographers.[2] In India only two types of planning are much stressed upon, namely, scientific and economic. Very little importance is given to the geographical outlook in both types.[3]The role

of a geographers is very important and much credencein given to this opinion either in the establishment of a new city or in the development of an old city.[4]

Planning for a town usually improves the percussion of a design taking into development of industry during the future two decades. Thus planning has an inescapable geographical basis.[5]

Town planning also considered the urban layout arrangement, setting the conditions of land utilization, transport management and construction of buildings in a systematic, healthy and efficient manner.[6]

Planning and geography today have a mutually beneficial two ways relationship. Town planning is the art of which geography is the science. That means, geography and planning have many things in commons. The main aims of planning is to decentralize the population from congested areas, decentralize economic growth by building new towns in remote or depressed areas, relieve traffic problems by either piercing new streets through worn out property (as it is more economic than widening on expensive frontages) or by widening of roads, safeguard centers of science, beauty and eliminate blighted areas close to the core of the city.[7]

The considered town planning as the future estimate of the urban society by a estimate of the urban to the multidirectional development of the environment and growth of local area. Such an idea must be supported by the availability of resources, development of industries and commercial establishment.[8]

In short, it is undoubtedly true that the population of several cities is increasing rapidly while the civil and the government authorities are finding it difficult to meet their needs. It is, therefore, now a day usual to prepare a plan of development for every city in order to be able to meet the problems arising out of rapid urbanization.[9]

Urban planning has much to do with the needs and aspirations of the city dwellers. It is imperative therefore that the socio-economic dimensions of the problems are meticulously analyzed and the needs of city are correctly assessed. Planning should be so organized and executed that it reliant the best that exists in the present and introduces changes, which are most conducive to the general welfare of the society and feasible in the present economic station. A plan is governed by a number of factors.

1.2 EVOLUTION IN THE EXECUTION OF PLANNING

MaharashtraState (former Bombay state) is one of the leading state, which is engaged in formulation of acts regarding town planning and amendments according to different situations. Land use planning has been first started in India by BombayState in 1915, formulating Bombay Town Planning Act 1915. It was the first act of this kind in the country. This act was involving town planning for developing areas, which can be implemented by local authorities. It is also useful for determination of area, shape of open spaces and their reservation for public utility. The scope of this act has been increased under the rule PWR 139, to prepare city master plans for the cities governed by municipality. But according to this rule, itwas not obligation for local authorities to prepare these plans and submit to government for their sanction.

This error was amended by cancellation of above act and formulation of new act named as Bombay Town Planning Act 1954. By this act, it is obligatory for every civic authority to prepare a development plan for the entire area within its jurisdiction. The main objective of this act was to control facilities, projected population of next decade and planning of road network which is necessary for transport.

After that to correlate city development and regional development, the Bombay Town Planning Act, 1954 was cancelled and Maharashtra Regional and Town Planning Act, 1966

was implemented.

Formation of a special planning Authority Covering NWCMC and urban fringe areas, under provision of the MRTP Act, 1966 to arrest indiscriminate sprawl and ensure equitable and sustainable urban development.

1.3 PLANNING POLICY OF NANDED WAGHALA CITY MUNICIPAL CORPORATION

Planning is concerned with the relationship of man and environment in terms of the influence of each other and guiding the growth of urban centres in a right direction. In the planning policy of NandedWaghala City Municipal Corporation, various suggestions are made dealing with number of factors. Here, only few factors are considered, such as,water supply, transportation, telecommunications, parking, industrial and housing policy, slum areas, tourist centres and environmental policies.[11]

1.4 WATER SUPPLY

Godavaririver is the major water supply to the Nanded city. N.W.C.M.C. currently draws majority of its water from the Vishnupuri Dam located in the periphery of the city limits about 9 km. from the city center. Apart from this, it pumps water from the Godavaririver in the city through jack wells dug on the banks of the river Godavari at the New Pump Houses. (Danking pumping house). The water supply of the city has been affected due to the two schedules and illegal irrigation for agriculture. The government sanctioned the water supply extension scheme of four stages about 58.40 crores for NandedWaghala city and six villages in 1998. The scheme was sanctioned for increasing water supply. The area, which depends upon Vishnupuri Dam, suffers from inadequate rainfall. The scheme of about Rs. 2.7 lakhs sanctioned to improve Vishnupuri Dam water supply centre of capacity of about 60M.lts. The scheme was started in January 1998 and completed in December 2004, with supply of clean drink-

ing water.

1.4.1.A NEW PROPOSAL

NandedWaghala city suffers more during summer due to illegal water irrigation schemes for agriculture. Obviously, alternative source of water supply has been carefully studied, and a proposal was made to build a dunking pumping station on Godavaririver which costs Rs. 28.00crores in year 2007 and Rs. 44.10 crores in 2008. It was the scheme of water conservation corporation.

The proposal includes tunnel between Godavaririver, danking pumping house. A new system needs to be designed for south Nanded for which purpose there will be need to enhance in-house capacity for management. A master plan needs to be prepared for south Nanded to meet long term requirements. In case of north Nanded the master plan needs to be prepared duly considering the need to strengthen existing system as well as the long term demand of the region.

1.4.1.B CAPACITIES OF THE PRESENT RESOURCES OF WATER SYPPLY

A) Vishnupuri Dam (GodavariRiver) – 106 million litres.

B) Danking pumping station (GodavariRiver) – 47 million litres.

Total water supply - 153 million litres.

Rate of water supply :

a) General – 130 litres day per capita

b) During summer – 115 litres day per capita

c) As per rule – 180 litres day per capita

Demand of water according to extension schemes -

a) Final phase 2025 – 15,00,000 population (Urgan)

– 03,50,000 population (Rural)

b) Rate of water supply – 140 ltrs. per day per capita (Urban)

– 40 ltrs. per day per capita (Rural)

c) Total demand of water : 350 million litres (Includes industrial demand)

In order to meet the needs of the city of scheme a proposal has been sent to government. The water supply of the NandedWaghalaCity through a pipe line formBarul Dam. Waterh tank and pipeline will be constructed according to the need and necessity. The necessary survey has been conducted (survey of about 40 kms.) and budget and the maps are in progress under Executive Engineer of Nanded. It is expected that the proposed should be submitted to corporation (Maharashtra Government) as early as possible and the cost of the scheme is about Rs. 90 crores.

1.4.2 DRAINAGE SCHEME

Under ground drainage scheme has been started for Nanded city in 1956. It was planned for old gaothan i.e. A, B, C, D and E wards. The scheme was completed in 1987. NWCM corporation needs to develop an adequate water drainage network in a scientific manner, taking into consideration key parameters of precipitation intensity, catchments delineation, percolation characteristics and surface runoff.

The city has historically known to witness flooding. The primary reasons being inundation due to heavy flows in the river, obstructions in the river bank region near Nanded, unorganized development in predominantly low lying areas, obstruction in natural drains etc. slums are located in critical areas close to natural drains and low lying areas, which require immediate attention.

The master plan for drainage needs to be prepared which will examine the options of maximizing drainage. The existing system would also required correction and integration with the proposal system. Considering the factor like future development of the city expected growth in population, a new scheme is necessary for Nanded Municipal corporation calculated the expected expenditure of about Rs. 25 to 30 crores.

1.4.3 STREET HAWKERS

Street Hawkers is a very important factor in the city. They served the needs of working class of society. But hawkers become a growing problem of the Nanded city. The NandedWaghalacity corporation should plan systematically to solve this problem of hawkers and for that purpose, the area should be developed in such a way that hawkers should not be the obstacle for the traffic. For implementation of the planning, hawkers can be controlled and the accidents can be avoided. The municipality should give the area to hawkers for proper development. The corporation should act and immediately take measures to solve this problem.

MEASURES

The following measures can effectively solve the problem of hawkers in the city.

1. Plan the hawkers zone.
2. No new license should be given until the problems of existing hawkers should be solved.
3. The list of business and the rules related to the hawkers should properly framed.
4. Hawkers license should be given to only one person in a family.
5. License should be given after strict and careful scruting.
6. No license should be given to illegal trades.
7. License should be given to the trades run by nighttime especially on high traffic roads.

1.4.4 ELECTRICITY SUPPLY

Nanded city has got electricity supply mainly from Vazirabadcentre (230 KW), Bafanchowkcentre (120 KW), Waghalacentre (220 KW), Vishnupuri sub centre (33 KW). Out of this electricity supply, generally 60 MW is used for domestic and commercial purposes, nearly 5 MW for agricultural purpose, and remaining 50 MW for industrial use. This electricity supply does not fulfill the growing demand of the city.

90.86 MW electricity is still needed. For this purpose, Maharashtra State Electricity Board has suggested some schemes and the land required for it. The details are given below –

1. High power electricity sub centres (220 KW), be established at Waghalacentres area, nearly 3 hectres of the land is required.
2. High power (33 KW) and capacity of about 15 MW sub centres at seven places (Dhanegaon, Fatepur, Bramhapuri, bondhar, Vasarni, Gundegaon, and Tuppa) will be setup for which 1.5 hectres of land is required for each subcentre.
3. High power electricity sub centres (33 KW) at Vishnupuri, Fattejainpur, Pangri, Dhangarwadi area nearly 2 hectres land is required.

1.4.5 PLANNING FOR THE TRANSPORATION

City bus service is very inadequate due to growing population as well as growing number of private vehicles and insufficient road associated infrastructure NWMC need to identify specific bottlenecks and trip generators that cause congestion in the city and develop protects / scheme to address them. Such scheme would include regulation of existing service and planning for new facilities bus terminals. In order to solve this problem of transportation, systematic planning of it, the use of new system and long term transportation scheme. It is necessary to develop public bus service system for city like Nanded. It is a cheaper mode of transportation because the ticket charges are comparative low and it is very suitable for passengers. Bus service can be improved by use of strength and simple transportation, such as different bus lanes, traffic preferences, reserve routes, for buses etc. NandedWaghala City Municipal Corporation should invest sufficient capital to improve the bus services in the city.

1.4.6 PARKING SCHEME

Requirements for parking are expected to rise and

there would be a greater need to upscale parking requirement as a part of the building permission. Presently, lack of integrated parking has led to indiscriminate parking along streets and arterial roads.

A cohesive strategy is required to address the parking needs which will facilitate management of traffic movement as well as parking. In this backdrop, there is a felt need to review DCR to facilitate integrated parking. Policy level strategic measures would be required and building permission bye-laws will require a modification to insist a provision of parking as a part of any development proposal.

Additionally, in the vicinity of commercial areas, parking facilities need to be provided for in the DP which could be appropriately explored through suitable a PPP frame work. Such scheme could be taken up which would meet the short term requirements.

Similarly, parking for commercial vehicles need to be provided for Nanded being host to sizeable number of truck and commercial vehicles due to trading aspects, requires a truck – terminals. The scheme could be appropriately structural on PPP basis, while the DP provides for reservation of land for this purpose, the appropriate location needs to be selected which will provide proximity to commercial markets, shall be sufficiently away from residential areas and preferably located among the bypasses / highways.

1.4.7 HOUSING POLICY

Real estate development and market are keys to urban efficiency as they augment and allocated the critical assets of service orientated urban areas – land. The real estate has been consistently on the high and distorted by gunthevari and encroachments. The addition of newarea south of Godavari rivers has minimized this land constraints, however, albeit partially.

The housing sector needs to be opened upto assure

access to housing to meet incremental demand as well as to accommodate all slum population. the strategic direction required are summarized below (A) Actions for housing access to Slum Dwellers and Economically Weakers Sections. (B) Action for increasing housing stock and (C) Policy level measures.

It is also suggested that, for the purpose of housing construction prefabricated and low cost housing technique would be proper. It is also suggested that a housing board should be setup to tackle the problem of hosing.

1.4.8 INDUSTRIAL POLICY

The city has potential for industrial development primarily due to its proximity to water source such as Godavari, an airstrip and good road connectivity. With the proposed strategy for economic development, development of good airport and widening of highway, educational development, the district is poised towards industrial development.

The MIDC has been in the process of finalizing the industrial location policy, which would scope for industrial development. From the economic perspective, Nanded is excellently positioned to develop an agro-processing zone and agro-export zone, with not being a constraint, availability of quality power for development.

Nanded is proposed to be marketed as an attractive destination for agro based industrial development. Banana, citrus fruits cultivation being prominent in the region, the local produce marketing, branding and packaging industry could be explored. The MIDC within Nanded should formulate a new strategy for tapping industrial development in and around Nanded. Action point are summarized for agrobased industrial development, agro-economic zone, industrial location policy, and small industrial area use should be changed to mixed use that will permit exploiting commercial potential among with zone polluting industrial base to be set up in Nanded.

1.4.9 TOURIST CENTRES AND ENVIRONMENTAL POLICIES

Nanded is a city religious importance and tourists visit to it in a large numbers. Considering in the regional planning, various proposals are submitted for the development and beautification of the tourist centre. The development of the Gurudwara, Temple, River – based leisure activities, water sports, designated heritage, walk tracing the history of late Guru Gobind Singh, sound and light show, musical events showcasing heritage, heritage garden showcasing physical model, historical development and spread of Sikhism, Renewal and conservation of old city area are essential.

References:

1) Agnihotri, Pushpa (1994), Poverty Amidst Prosperity – Survey of slums, M D. Publications Pvt. Ltd. an associate of prints India, New Delhi.

2) Agnihotri, Pushpa (1994), Poverty Amidst Prosperity, Survey of Slums, M. D. Publication Pvt. Ltd. New Delhi. p. 3 – 29, 51.

3) Akhtar, Rais and Izhar, Nilofer, (1985) Inequalities in the distribution health core in India. In AkhtarRais, A. T. A., Learmonth (Ed.), Geographical Aspects of Health and Disease in India, p. 437.

4) Alam, S. M. (1965), 'Hyderabad and Secunderbad : A study in urban geography,' Allied Publisher Pvt. Ltd. Osmania University, Press, Hyderabad.

5) Alam, S. M., and Khan w. (1972), Metropolitan Hyderabad and Its Region : Strategy for Development, Ashia Publisher, Bombay.

6) Andrew, R. B, (1942), Element of Urban Fringe Pattern, Journal of Land and Public Utility Economics, 18, pp. 169 – 183.

7) Arya, D. S. and Abbasi, S. A. (1995), Urbanisation and it's environmental impacts. A case study of Roorkee, Discovery Publishing house New Delhi.

8) Bal, S., The Rural Urban Fringe : A Case Study of Dighori. The Deccan Geographer, Secunderabad, Vol. 13, 1975.

9) Bhende, Asha A., Kanitkar, Tara (1988 Fourth Edition), Principles of Population Studies, Himalaya Publishing House, Bombay p. 339.

10) Bijlani, H. U. (1977), Urban Problems, Indian Institute of Public Administration, New Delhi, pp. 122 – 140.

11) Bore, Goda P. and Mahadev, P. D. (1977), Changing Nature of Agriculture in the Rural Urban Fringe : A Case Study of Bangalore, Indian Geographical Journal, Vol. 52.

12) Census of India, 1981, 1991, 2001. Maharashtra Part XII – A and B, District Census Handbook, Nanded District.

13) Census of India, District Census Handbook, Nanded, Series – 14, Part XII – A & B, 1981, 1991, 2001.

14) Chandana R. C. and Sidhu, M. S. (1984) Introduction to Population Geography, New Delhi. p. 104.

15) Chandra, R. C. (1986), A Geography of Population, Concepts, Determinants and Patterns, Kalyani Publishers Ludhiana.

16) Desai, Anjana and SenguptaSmita (1987), Problems of Changing Landuse Pattern in the Urban Fringe : The Case of Ahmedabad, Edited by, C. S. Yadav, Rural – Urban Frigne, Vol. Nine, pp. 205 – 212.

17) Deshpande, C. D., (1975), The Suburbs of Greater Bombay, Occasional Paper No. 2, Centre for Urban Research, OsmaniaUniversity, Hyderabad.

18) Dickinson, R. E. (1960) City, Region a Regionalizam, Methuen, London, p. 119.

❑❑❑

02

Education and Stress Management

Dr. Manza S. R.
Pandit Jawaharlal Nehru College Aurangabad

Introduction

There are more than 2.2 billion children in the world who constitute approximately 28% of the world's population. Those aged between 10 to 19 years make up 16 % of the world's population. Covid-19 has impacted the lives of people around the world including children and adolescents in an unprecedented manner. Throughout the world, an essential modus of prevention from Covid-19 infection has been isolation and social distancing strategies to protect from the risk of infection. On these grounds, since January, 2020, various countries started implementing regional and national containment measures or lockdowns. In this backdrop one of the principal measures taken during lockdown has been closure of schools, educational institutes and activity areas. These inexorable circumstances which are beyond normal experience, lead to stress, anxiety and a feeling of helplessness in all.

The effect of Covid-19 can be seen in every sphere of life. Especially when it comes to education; this is the biggest sector that has been adversely affected by this pandemic. The educational sector has been fighting to survive the crises. The teaching learning and evaluation methodologies have been

completely altered by this pandemic. The digitalisation of education became a necessity in order to provide seamless education. The problems faced by the students in India who are pursuing higher education during this pandemic. The positive & negative impact it had on the teaching, learning and evaluation methodologies at undergraduate level & what steps our policymakers have taken in order to provide seamless education to the students who are pursuing higher education in India. As per the instructions of the Union Ministry of HRD (Human Resource Development) has made several arrangements for conducting classes for the students through the online portals and through the educational channels to continue the learning. Even closures of the educational institutions are only temporary, but it is problematic for various reasons. The first main reasons are to fill the learning gap of the students by providing enrichment activities; those are not able to attend the schools and colleges. Secondly in adopting appropriate distance learning practices, considering to safeguard the students and also engaging them in learning. It has been indicated that compared to adults, this pandemic may continue to have increased long term adverse consequences on children and adolescents. The nature and extent of impact on this age group depend on many vulnerability factors such as the developmental age, current educational status, having special needs, pre-existing mental health condition, being economically under privileged and child/ parent being quarantined due to infection or fear of infection. The following sections discuss about findings of studies on mental-health aspects of children and adolescents impacted by COVID-19 pandemic and lockdowns being implemented at national or regional levels to prevent further spread of infection. Some suggestions have also been pointed out with regard to how we can further revolutionise the teaching & learning process to improve the experience of both; teachers and learners

during the pandemic. No one would have guessed that a virus-like Covid-19 would come and without differentiating, it will alter the lifestyle of people. Due to Covid-19, many changes came to our world and it took some time for everyone to adopt the new normal. The Covid-19 impact was everywhere, which resulted in the closure of Schools, Colleges and other educational institutions. Though schools are closed, students are attending their classes through various education initiatives like online classrooms, radio programs etc. Though it is a good thing happening on the other side, there are lots of students who didn't own the resources to attend the online classes suffer a lot. Many students are struggling to obtain the device or tools required for online classes.

Teachers who are all experts in Blackboard, Chalk, books, and classroom teaching are really new to this digital teaching, but they are adopting the new methods and handling it like a pro to aid the students in the current position. But on the negative side, many teachers are looking for an alternative job to support their families.

Educated parents are supporting their children throughout the pandemic. But we require to understand that there are some illiterate parents and their feeling of helplessness to help their children in their education. This pandemic has not only affected the students but also the Low-budget institutions and schools, resulting in close-down the same. Technology paves the way for education, thus helping the students and teachers to connect virtually through online classrooms, webinars, digital exams, and so on. But the sad truth is that it is not available to many students all over the nation. There are both positive and negative matters happening around us in covid-19.

Impact on school and college going students

Globally, the pre-lockdown learning of children and adolescents predominantly involved one-to-one interaction

with their mentors and peer groups. Unfortunately, the nationwide closures of schools and colleges have negatively impacted over 91% of the world's student population. The home confinement of children and adolescents is associated with uncertainty and anxiety which is attributable to disruption in their education, physical activities and opportunities for socialization. Absence of structured setting of the school for a long duration result in disruption in routine, boredom and lack of innovative ideas for engaging in various academic and extracurricular activities. Some children have expressed lower levels of affect for not being able to play outdoors, not meeting friends and not engaging in the in-person school activities. These children have become clingier, attention seeking and more dependent on their parents due to the long term shift in their routine. It is presumed that children might resist going to school after the lockdown gets over and may face difficulty in establishing rapport with their mentors after the schools reopen. Consequently, the constraint of movement imposed on them can have a long term negative effect on their overall psychological wellbeing.

Positive impact of covid-19:

On education Though the outbreak of covid-19 has created many negative impacts on education, educational institutions of India have accepted the challenges and trying their best to provide seamless support services to the students during the pandemic. Indian education system got the opportunity for transformation from traditional system to a new era. The following points may be considered as the positive impacts.

· **Move towards Blended Learning:** Covid-19 has accelerated adoption of digital technologies to deliver education. Educational institutions moved towards blended mode of learning.

· **Enhance the use of soft copy of learning material:** In lockdown situation students were not able to collect the hard

copies of study materials and hence most of the students used of soft copies materials for reference.

· **Improvement in collaborative work**: There is a new opportunity where collaborative teaching and learning can take on new forms. Collaborations can also happen among faculty/ teachers across the world to benefit from each other.

· **Rise in online meetings**: The pandemic has created a massive rise in teleconferencing, virtual meetings, and webinars and e-conferencing opportunities.

· **Enhanced Digital Literacy:** The pandemic situation induced people to learn and use digital technology and resulted in increasing the digital literacy.

· **Improved the use of electronic media for sharing information:** Learning materials are shared among the students easily and the related queries are resolved through e-mail, SMS, phone calls and using different social Medias like WhatsApp or Facebook

· **Worldwide exposure:** Educators and learners are getting opportunities to interact with peers from around the world. Learners adapted to an international community.

· **Better time management:** Students are able to manage their time more efficiently in online education during pandemics.

· **Demand for Open and Distance Learning (ODL):** During the pandemic situation most of the students preferred ODL mode as it encourages self-learning providing opportunities to learn from diverse resources and customized learning as per their needs

Negative impact of covid-19 on education:

A study found that older adolescents and youth are anxious regarding cancellation of examinations, exchange programs and academic events. Current studies related to Covid-19 demonstrate that school shut downs in isolation prevent about 2-4% additional deaths which is quite less if compared to usage of other measures of social distancing.

Moreover, they suggest to the policy makers that other less disrupting social distancing strategies should be followed by schools if social distancing is recommended for a long duration. However, in current circumstances, it is controversial whether complete closure of school and colleges is warranted for a prolonged period. It has been reported that panic buying in times of distress indicate an instinctual survival behaviour. In present pandemic era there has been a rise in the hoarding behaviour among the teenagers. It is also found that among youth social distancing is viewed primarily as a social responsibility and it is followed more sincerely if motivated by pro psychological reasons to prevent others from getting sick. Further, due to prolonged confinement at home children's increased use of internet and social media predisposes them to use internet compulsively, access objectionable content and also increases their vulnerability for getting abused. Worst of all, during lockdown when schools, when legal and preventative services do not functioning fully, children are rarely in a position to report violence, abuse and harm if they themselves have abusive homes.

Education sector has suffered a lot due to the outbreak of covid-19. It has created many negative impacts on education.

Educational activity hampered**: Classes have been suspended and exams at different levels postponed. Admission process got delayed. Due to continuity in lockdown students face much difficulty in resuming schooling again after a huge gap.**

· Impact of lockdown on underprivileged children

Social inequality has been associated with the risk of developing mental health challenges. The pandemic and lockdown world has experienced global economic turn-down which has directly worsened the pre-existing social inequality. In developing countries, with the imposed lockdown, the underprivileged children face acute deprivation of nutrition

and overall protection. The prolonged period of stress could have a long term negative impact on their development. For instance, in India, which has the largest child population in the world with 472 million children, the lockdown has significantly impacted 40 million children from poor families. These include children working on farms, fields in rural areas, children of migrants and street children. An increasing number of poor and street children now have no source of income, making them a high risk population to face abuse and mental health issues with greater vulnerability and exposure to unfavourable economic, social and environmental circumstances.

· **Impact on employment:** Most of the recruitment got postponed due to covid-19. Placements for students may also be affected with companies delaying the on board of students. Unemployment rate is expected to be increased due to this pandemic. During the time of lockdown an increasing number of poor families have no source of daily wages which lead to frustration and feelings of helplessness. By the reason of displacement, the frustration and family conflict may manifest itself in the form of violence towards children. This can make the child more vulnerable to depression, anxiety and suicide. School closure coupled with economic adversity may force children and adolescents into child labour. Children without parents or guardians were more exploited.

· **Unprepared teachers/students for online education:** Not all teachers/students are good at it or at least not all of them were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning. Most of the teachers are just conducting lectures on video platforms such as Zoom, Google meet etc.

· **Reduced global employment opportunity**: Some may lose their jobs from other countries and the pass out students may not get their job outside India due to restrictions caused

by covid-19.

· **Increased responsibility of parents to educate their wards:** Some educated parents are able to guide but some may not have the adequate level of education needed to teach children in the house.

· **Access to digital world:** As many students have limited or no internet access and many students may not be able to afford computer, laptop or supporting mobile phones in their homes, online teaching-learning may create a digital divide among students. Thus the online teaching-learning method during pandemic covid-19 may enhance the gap between rich/poor and urban/rural.

· **Payment of Schools, Colleges fee got delayed:** During this lockdown most of the parents will be facing the unemployment situation so they may not be able to pay the fee for that particular time periods which may affect the private institutes or non-aided courses.

Suggestions:

It is imperative to plan strategies to enhance children and adolescent's access to mental health services after the crisis. For this direct and digital collaborative network of various stakeholders is required. Suggestion for ensuring mental well-being of children and adolescents during the Covid-19 pandemic and lockdown and the role of parents, teachers, paediatricians, community volunteers, the health system and policy makers are being discussed.

· Focus should be on the **'good behaviour'** more than 'bad behaviour' of a child. Parents must tell more about options regarding what to do rather than what not to do. Provide more praise and social reinforcements to children compared to material reinforcements. It is quite possible that parents observe some amount of change in the behaviour in children during the times of a pandemic. If the **behaviour problems** are minor and not harmful for children and others, parents

should consider ignoring and stop paying attention to them, this may lead to decrease in the recurrence in behaviour and would also help in giving space to each other.

· Teachers can devote some time related to **educating about Covid-19** and preventive health behaviour by using the guidelines of the international organizations, according to the maturity level of the students. They can explain to the students about the need to act with responsibility during the pandemic. They can model and enact through their behaviour the preventive measures.

· During times of paramount stress when the mental health of children and adolescents around the globe is directly or indirectly impacted, the role of mental health care workers, including clinical psychologists, psychiatrists, and psychiatric social workers is crucial keeping in mind their professional responsibilities and social challenges.

· No single umbrella policy would be able to take into account various mental health aspects of children and adolescents dwelling in different environments. Hence the health system and policies should be based on **contextual parameters** that are different for each country or region depending on the degree of infection and the phase of infection they are in.

· There is a need to ameliorate children and adolescent's access to mental health services by using both face to face as well as digital platforms. For this collaborative network of parents, psychiatrists, psychologists, paediatricians, community volunteers, and NGOs are required.

· India should develop creative strategies to ensure that all children must have sustainable access to learning during pandemic covid-19.

· Immediate measures are required to lessen the effects of the pandemic on job offers, internship programs, and research projects.

· Establishment of quality assurance mechanisms and quality

benchmark for online learning programmes must be developed and offered by Higher Education Institutions (HEIs) in India keeping in view of rapid growth of the online learning platforms.

· At current times, access to technology and internet is an urgent requirement. So, the digital capabilities and the required infrastructure must reach to the remotest and poorest communities to facilitate the students to continue their education during the pandemics.

· The state governments/private organisations should come up with ideas to address this issue of digital education.

We are not ready for this, but it came, so we have to go through this together, but we have to update the infrastructure and should think of ways to undertake the situation and providing education to every child amid the pandemic if we face something precisely like this in the future to aid the forthcoming generation.

Conclusion:

Although the rate of Covid-19 infection among young children and adolescents is low, the stress confronted by them poses their condition as highly vulnerable. Many cross-sectional studies have been conducted to analyse the impact of Covid-19 and lock down on children and youth. The results of these studies show that the nature and extent of this impact depend on several vulnerability factors such as the developmental age, educational status, pre-existing mental health condition, being economically underprivileged or being quarantined due to infection /fear of infection. Studies show that young children show more clinginess, disturbed sleep, nightmares, poor appetite, inattentiveness, and significant separation problems. Covid-19 has impacted immensely to the education sector of India. Though it has created many challenges, various opportunities are also evolved. The Indian Govt. and different stakeholders of education have

explored the possibility of Open and Distance learning by adopting different digital technologies to cope up with the present crisis of covid-19. India is not fully equipped to make education reach all corners of the nation via digital platforms. The students who aren't privileged like the others will suffer due to the present choice of digital platforms. But universities and the government of India are relentlessly trying to come up with a solution to resolve this problem. The priority should be to utilise digital technology to create an advantageous position for millions of young students in India. It is need of the hour for the educational institutions to strengthen their knowledge and Information Technology infrastructure to be ready for facing covid-19 like situations. Even if the covid-19 crisis stretches longer, there is an urgent need to take efforts on maximum utilisation of online platforms so that students not only complete their degree in this academic year but also to get ready for the future digital oriented environment. The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation to reduce spread of covid-19. India should develop creative strategies to ensure that all children must have sustainable access to learning during pandemic covid-19. The Indian policies must include various individuals from diverse backgrounds including remote regions, marginalised and minority groups for effective delivery of education. As online practice is benefitting the students immensely, it should be continued after the lockdown. Further detailed statistical study may be undertaken to explore the impact of covid-19 on education system of India.

Reference:

1.Pravat Ku Jena. Online learning during lockdown period for Covid-19 in India. International Journal of Multidisciplinary Educational Research. 2020.

2. Kandri, S. How COVID-19 is sparking a revolution in higher education. World Economic Forum 2020.

3. Sinha, A. (2014). Stress vs Academic Performance. SCMS Journal of Indian Management, 11(4), p. 46.

4. MHRD online. Online Learning Resources of MHRD. Retrieved on June 10, 2020 from https://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/upload

5.UNESCO. COVID-19 Educational Disruption and Response. Retrieved on June 13, 2020 from https://en.unesco.org/covid19/educationresponse

6. MHRD notice (20 March, 2020). COVID-19 Stay Safe: Digital Initiatives. Retrieved on June 12, 2020. from https://www.mohfw.gov.in/pdf/Covid19.pdf

7. UGC notice (29 April, 2020). UGC Guidelines on Examinations and Academic Calendar in view of COVID-l9 Pandemic Retrieved on June 5, 2020. from https://www.ugc.ac.in/pdfnews/5369929 Letter regarding UGC-Guidelines on Examinations and Academic Calendar pdf.

8. Wikipedia. Covid-19 Pandemic in India. Retrieved on May 27, 2020 from https://en.wikipedia.org/wiki/Covid-19 pandemic in India.

❑❑❑

03

NEW DIMENSIONS OF WOMEN EMPOWERMENT: AN OVERVIEW

Dr. GAURAV KAUSHIK
Associate Professor, Department of Law,
Agra College Agra, Dr B R Ambekar University Agra (U.P.)

ABSTRACT

Women are the foundation of civilization, and a family cannot function without them. Women make up almost half of the population. Currently, there is a revolution taking place in the position and role of women all across the world. On a global scale, they are rejecting the traditional and stereotypical roles. They have integrated into the conventionally male-dominated society and are doing their utmost to carry out their recently discovered obligations. Poverty reduction and women's empowerment "go hand in hand". Academics are very interested in how women operate in contemporary organizations and as business owners. The Research paper goal is to identify the barriers to women's empowerment and the problems they encounter. The paper also discusses the status of women's empowerment in India and how many factors have an impact on how women are now treated there. Status, health, educational possibilities, media exposure, social decision-making authority, freedom of mobility, and economic and legal rights as men were the fac-

tors selected for this study and were taken from prior literature and reports. During the colonial era, Indian women's desire for equality began to gain strength. By empowering women, a family advances along with the village, the country, and the entire world. It has been shown that women in India lack power and are accorded a lower status than men. By implementing various programs and initiatives, the government of India has made several efforts to empower women on a national level in order to address all the pressing challenges. Women's potential power can be used for the economic and social advancement of the country if they are educated and given the means to do so. They are now challenging the patriarchal system because they are fully capable of overcoming the social constraints imposed by tradition.

KEYWORDS: Women, Women Empowerment, Feminist, Government Initiatives, Empowerment.

INTRODUCTION

The position of women in ancient India was relatively high, but it declined with time and changes in people's attitudes toward women. The male-dominated society emerged through time as a result of practices like polygamy, sati paratha, the dowry system, female infanticide, etc. Great Indian leaders put in a lot of effort to improve the position of women in Indian society. Bad behaviors against women in Indian society have mostly been outlawed as a result of their tireless efforts. The Indian government has put in place a number of strong legislation that address women's safety and empowerment.

The Indian government views empowerment as the process of rising to a position of responsibility in which one was previously powerless. the skill of being able to arrange and take charge of one's life. It is a process in which women assume control over their own lives by being aware of and protecting their rights at all levels of society, including house-

hold, governmental, and local levels. This is referred to as female empowerment. In most families, the responsibility of meeting the financial requirements of the household falls on the shoulders of the women. The first step in empowering women is to increase their power on a variety of fronts, including the spiritual, political, social, educational, gendered, and economic fronts.

The government of India has ratified a number of international treaties and national laws protecting human rights in order to bring about gender parity in legal protections. The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (1993), the Mexico Action Plan (1975), Nairobi Forward-Looking Tactics (1985), the Beijing Declaration (1988), and the Forum for Action (1995) are among the comparable texts that are included on this list. It was widely believed that 2001 would go down in history as the "year of the woman." This year was significant since it was the year when the National Policy for Women's Empowerment was adopted. The United States federal government has created a variety of assistance programs for women, among of which are the National Credit Fund for Women (1993), the Food and Nutrition Board (FNB), and the Information and Mass Education Fund (IMF), amongst others.

Indian women started to demand equality in the time of colonialism. National leaders and well-known social reformers like Sarojini Naidu, Annie Besant, Raja Ram Mohan Roy, and Ishwar Chandra Vidyasagar devoted many hours to educating women about their status and were fairly effective in putting an end to social problems like polygamy, child marriage, and sati paratha. They backed widow remarriage as well as women's education. In building the foundation for women's growth and their pursuit of equality, the feminist reformers were successful. India's culture evolved over time from a traditional one to a modern one. Women consequently became

more open and aware of various lives.

Women's empowerment can be defined as "change in the context of a woman's life, which enables her increased capacity for leading a fulfilling human life," according to many scholars who have characterized it well. However, the major theme of their definitions is simply that empowerment literally means "To invest with Power."

"Empowerment is the process by which the powerless gain greater control over the circumstances of their lives," according to Batilwala (1998:1). Control over wealth and ideology are both included. The ability to overcome external constraints ultimately consists of developing internal capability, improved self-confidence, and inner consciousness alteration. A useful conceptual framework for women's empowerment has been presented by the UN (2001: 04). According to the article, empowerment is the process through which women gain control and ownership over their lives by expanding their range of options. In a situation when this ability has previously been denied, it is the process of learning how to make strategic life decisions.

DIMENSIONS OF WOMEN EMPOWERMENT

Conceptual, measurement, and impediments to women's empowerment have been the main themes of the entire body of work. In this regard, the status of women's empowerment in India is examined by taking a variety of factors into account, such as access to education, power over household decisions, employment opportunities, political exposure, health considerations, acceptance of traditional gender roles, financial independence, freedom of movement, exposure to media, domestic violence experiences, etc. For a better understanding of the problems relating to women's empowerment, the author has read a lot of literature and has briefly examined the crucial areas.

Mishra and Nayak (2010) stressed the significance of

education in their work, noting that the other two factors—income and health are in fact reliant on progress in education.

UNDP 1995 According to the report, it is impossible for humans to flourish fully without empowering women. Women's empowerment would inevitably result in the empowerment of everyone. According to Pandit Jawaharlal Nehru, "Women must be aroused in order to awaken the people. When she moves, the family, the community, and the entire country move with her. Women need to be empowered since they are denied access to many things, including education, decision-making authority, work, protection from domestic violence, social interaction and empowerment, political exposure, and health-related issues.

All of the aforementioned challenges are crucial for the empowerment of women in emerging nations like India. Women should be evaluated on a multifaceted basis to give them a better status.

1. **Education Access:** This refers to women's training, orientation, and academic advancement. Education is viewed as a possible tool that might provide fresh perspectives on the abilities that are required. Access to education has had a key role in modernization and social change (Rathod, 2017). As education offers a wealth of options and a professional position in society, it is essential to the development of a nation. Kerala has the greatest female literacy and level of life, according to the NSSO 2016 report. Women's awareness is increased by education, which also provides them the self-assurance and independence they need to lead fulfilling lives. According to the Census of 2011, there is a glaring disparity between school admissions and literacy rates. One of the key elements that significantly influences women's control over the economic and social circumstances in the household is education. If a woman has a good education, she can pursue

skilled employment and make a good living. Therefore, we can conclude that education will be essential for empowering women.

2. **Social Empowerment:** This entails things like "better status within the family, freedom for marriage, the right to own property, social mobility, social freedom, family welfare, social transformation, and gender equity." The advancement of society, a good family, and ultimately a better nation are all influenced by thought and value systems. Women's empowerment is urgently needed in this situation because it has been plagued by serious problems caused by a number of bad customs and attitudes, including child labor, child marriage, illiteracy, superstition, parents' partiality, female feticides, etc. The atmosphere must be set up to allow women to engage in educational programs and profit from them if women are to be empowered.

3. Economic empowerment or access to employment: encompasses rights to property ownership and control, employability, an increase in living standards, the satisfaction of basic requirements, the growth of entrepreneurship, and an increase in women's negotiating power.. Dependence on family may be the primary cause of this. They must perform household chores in addition to their job. Therefore, the majority of employers do not hire them, and when they do, they pay lower salaries. Empowering women is crucial for resolving this issue.

4. **Legal and domestic decision-making authority:** Any woman's ability to make decisions is affected by her role in the home. Domestic violence therefore enters the scene, which causes people to withdraw. Numerous academics have discussed the sexual and physical abuse of women in their research. This needs to cease, and legal authority should be used to stop the illegal conduct. When specific laws are passed to prohibit them, these behaviors will come to an end. It will

be done to prevent and punish sexual harassment at work, to safeguard workers in both organized and unorganized sectors, and to strictly implement pertinent legislation including the Equal Remuneration Act and the Minimum Wage Act. For any woman, having legal and decision-making authority both inside and outside the home is crucial. We may therefore conclude that it is one of the key elements of women's empowerment.

5. **Political Empowerment:** This means exercising political restraint, engaging in political activity, and fostering the advancement of female political leadership. In the past, women were not allowed to vote or voice their thoughts, but today, they are seen as an essential component of the decision-making process. The Center's trailblazing 73rd and 74th Constitution Amendment Bills, which were enacted by the State in 1992, represented the most significant turning point in the growth of women's empowerment. In India today, women actively participate in a wide range of campaigns, including those for peace and good governance as well as those against dowry, rape, domestic violence, tainted food, price rises, etc. (Desai et al., 2007). These empower children to make independent decisions for their family and, in the future, for society.

6. **Spiritual Empowerment:** This entails liberation from harmful habits, traditions, and superstitions that protect women's interests. You'll have more work as our destiny unfolds, but your strength in Heaven is the foundation of all dominance. To preserve the various (lower) seats you have in life, you require a (superior) heavenly seat. Moral emancipation is necessary to free oneself from the shackles of superstitions, false beliefs, rituals, unhealthy habits, and behaviors that violate women's rights.

7. **Health Aspect:** This category covers nutrition, food, health, sanitation, growth, and life expectancy. Women who are

empowered typically achieve significant control and responsibility over their personal life and social standing. Wellness is the most important component of female empowerment. Additionally, it encompasses holistic wellbeing, which expresses the various roles that they perform as family caregivers, sisters, and husbands in both the original scenario and the revised one.

There are numerous additional variables than low female literacy that have influenced gender bias. India ranked 53rd out of 58 countries in the World Economic Forum's inaugural report on the gender pay gap, which highlights a sizable achievement disparity between men and women.

EMPOWERMENT OF WOMEN IN INDIA

Power is the source of the empowerment principle. It is vesting when it doesn't exist or when it does so insufficiently. Women's empowerment will entail providing them with the tools they need to be monetarily independent, independent, to have a strong appreciation that would enable them to face any difficult situation, and to be willing to participate in development initiatives. Motivated women should be permitted to participate in decision-making.

We saw female chief ministers, female presidents, female party leaders, successful businesspeople, etc. today. The themes of childrearing, education, cleanliness, and gender parity in human development are also of interest to women. Many of them have experience producing and selling a variety of cottage industries, including pickling, tailoring, embroidery, etc. Political, social, and reform-minded individuals place the utmost significance on the issue of women's economic empowerment because it is currently regarded as being essential to a nation's success.

India's women are determined to be extremely underprivileged economically. A small number of women work in services and other fields. Therefore, they need financial

stability to compete on an equal basis with men. Women's literacy levels have been found to be lower than men's, though. In India, 76 percent of men and only 54 percent of women are literate, according to figures from the 2001 census.

The Indian government has taken numerous positive moves to integrate women into various development activities after realizing the necessity to do so. These steps have been carried out through programs and plans. The Govt.
of India has executed a number of policies and programs for the empowerment of women that have been launched by various governments over time. The following is a list of the plans and strategies for women's empowerment:
Beti Bachao, Beti Padhao
Central Social Welfare Board
Indira Gandhi Matritva Sahyog Yojana
Mahila Police Volunteers
Mahila-E-Haat
Nari Shakti Purushkar
One Stop Centre Scheme
Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls
Rashtriya Mahila Kosh
Short Stay Home for Women and Girls
Swadhar
Swayam Siddha Yojana
Training and Employment Program for Women
Ujjawala
Women Helpline Scheme

After looking into the details, it is found that women's freedom of movement and power to make decisions at home differ greatly depending on their age, level of education, and employment. A widow or divorcee now more than ever, whether married or never married, has the freedom to travel. In society, women frequently conform to undesirable gender

standards in a manner similar to this. More over half of women think beating a wife is acceptable when a wife exhibits a particular behavior, such as bad cooking, ignoring the home and children, avoiding sex with the husband, contempt for in-laws, etc. This mentality, however, does not considerably alter with age or the composition of the home; rather, it significantly deteriorates with education and place of residence. When examining how well-represented women are in education and the workforce, gender inequalities are seen to persist in all situations. At all stages of education, females' enrolment is below 50% and there is a significant gender gap in literacy. Similar to men, fewer than 50% of women are employed, and a sizable portion of them do not receive remuneration for their employment.

Women are recognizing themselves more and more. their well-being, training, employment, and obligations to their families and community. They participate in this activity. in every area and displaying a keen interest in every industry. After many years of arduous effort, they are finally granted their own Rights to continue on the correct course. In this way, the administration of The Rights India has launched numerous programs aimed at empowering women. This issue ranked at the top of the lists of government plans and policies in many different nations as the agenda that was most valued. There have been systematic attempts made in many countries to overcome this conundrum and elevate the standing of women in the legal, cultural, and economic spheres.

CONCLUSION

In India, women are widely regarded as having extremely limited economic power until women accompany them, it will not be feasible to support women and assist them in empowering themselves. It is critical to express support for the elimination of female poverty, the improvement of educational possibilities for women, and the suppression of

female violence. Maybe putting women at the forefront of growth is the only way to encourage them. If women lack the resources (money and property) to stand on their own two feet and forge their identities in society, their empowerment won't be real or effective. It has been demonstrated that women in India are less powerful and given less respect than men. The Indian government has taken significant steps to empower women on a national level by enacting various programs and initiatives in order to solve all the urgent concerns.

References

[1] Agnihotri, R, R. R., & K.S, Malipatil. (2017). A Study on Women Empowerment Schemes In India. International Journal of Development Research, 07(08), 14301–14308.

[2] Chattopadhyay, R. and E. Duflo (2001): "Women's Leadership and Policy Decisions: Evidence from a Nationwide Randomized Experiment in India", Indian Institute of Management, Calcutta and Department of Economics, MIT, and NBER

[3] Desai, N. and U. Thakkar (2007): "Women and Political Participation in India", Women in Indian Society, New Delhi, National Book Trust.

[4] Duflo E. (2011) Women's Empowerment and Economic Development, National Bureau of Economic Research, Cambridge

[5] Gangadhar CH, S. (2015). Impact of Microfinance on Women Empowerment: An Empirical Evidence from Andhra Pradesh. Journal of Entrepreneurship & Organization Management, 04(02). https://doi.org/10.4172/2169-026x.1000141

[6] Hazarika, D. (2011). Women Empowerment in India: A Brief Discussion. International Journal of Educational Planning & Administration, 1(3), 199–202.

[7] Karat, B. (2005). Survival and Emancipation: Notes from Indian Women's Struggles, Three Essays Collective,

Haryana

[8] Kothakalla, R. R. (2013). a Study on Empowerment of Women in India. The International Journal of Social Sciences Research, 1(5), 26–31.

[9] Mahanta, A. (ed.) (2002): Human Rights and Women of North East India, Centre for Women's Studies, Dibrugarh University, Dibrugarh.

[10] Mishra, K. N. (2017). Women empowerment through government policies and programmes: An Indian perspective. National Journal of Multidisciplinary Research and Development, 2(2), 164–167.

[11] Mishra, S.K. and P. Nayak (2010): "Facets and Factors of Human Development in Tripura" in

[12] Nayak, P., & Mahanta, B. (2011). Women Empowerment in India. SSRN Electronic Journal, November 2017. https://doi.org/10.2139/ssrn.1320071

[13] Panda, P.& B. Agarwal (2005). "Marital Violence, Human Development and Women's Property Status in India", World Development, Vol.33, No. 5.

[14] Personal, M., & Archive, R. (2009). Munich Personal RePEc Archive Women Empowerment in India. 12685.

[15] Roy, A., (2008) 'Empowerment for Social change. International Journal of Educational Planning & Administration. Volume 1, Number 3 (2011)

[16] Sarumathi S, & Mohan K (2011) Role of Micro Finance in Women's Empowerment (An Empirical study in Pondicherry region rural SHG's). Journal of Management and Science 1: 1- 8.

[17] Shariff, Abusaleh (2009): "Gender Empowerment in India: Concepts and Measurement".

[18] Shettar, R. M. (2015). A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India. IOSR Journal of Business and ManagementVer. I, 17(4), 2319–7668.

[19] Srinivasa, D. (2015). Recent Trends in Women Em-

powerment: An Analysis. 100–103.

[20] Sen and Batliwala (2000): “Empowering Women for Reproductive Rights”, in H.B. Presser and G. Sen (eds.) Women’s Empowerment and Demographic Processes: Moving beyond Cairo, Oxford University Press, Oxford, pp.15-36.

[21] United Nations Development Programme (2001) Report on the Empowerment of Women.

❑❑❑

04

भारतीय जमीन धारणा पद्धती

डॉ. सुहास ग. जोशी
सहयोगी प्राध्यापक, भुगोल विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना

अतिशय प्राचीन काळी मनुष्य भटके जीवन जगत होता, प्राण्याची शिकार करणे फळे, कंदमुळे खाणे यावर उपजीवीका भागविणे, त्यानंतर तो भटकी शेती करू लागला, व हळूहळू एका ठिकाणी स्थिर होऊ लागला, अशा परीस्थीत जमीनीचा मालकी हक्क, पध्दत, उत्पादनाचा विनियोग करणे इत्यादी बाबतीत काही निकष वेगवेगळ्या कालखंडात ठरले, त्यातून भारतीय जमीन धारणा पध्दत अस्तीत्वात आली.

समस्येचे स्वरूप

भारतातील शेती योग्य जमीन धारण करत असतांना विविध पध्दतींचा अभ्यास व जमीन सुधारणा पद्धती अभ्यासणे.

उद्दिष्टे

शोध निबंधासाठी खालील प्रमुख उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत

१) भारतातील जमीन धारण पद्धती अभ्यासण

२) भारतात जमीन सुधारणा पद्धतीचा अभ्यास करणे

३) भारतात जमीन सुधारणा पद्धतीच्या समस्या अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी भारतातील जमीन हे क्षेत्र निश्चीत केले आहे. तसेच भारतातील प्रत्येक कालखंडात जे सत्ता बदल झाले त्याची माहीत संकलीत केली आहे. संशोधनासाठी दुय्यम तथ्य संतुलन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

आशय विश्लेषण

प्राचीन काळी बहुसंख्य लोक खेडगात राहत होते. 'जमिनीचे स्वरूप उत्पन्न, जमिनीचा दर्जा, रचना प्रत्येक प्रतांत भिन्न होती. मोगल साम्राज्यात महसुली रजारात त्याचे वर्णन 'मौजे' म्हणूनच असे. मौजे/खेडे हा घटक प्राथमिक होता, त्यात लागवडीयोग्य जमीन. आबादी म्हणजे लोकवस्तीचा प्रदेश, तळी, कालवे, जंगले व पडीत जमीनी याचा समावेश आढळतो. तसेच महसुलीच्या हिशोबात दोन वर्ग होते. असली ध दाखीली हा एक वर्ग रयती ध तालुक हा दुसरा वर्ग तसेचे काही खेडे मिळून एक परगाणा होई. हा प्रादेशिक व आर्थिक घटक अमे व यातूनच राजा, बादशाह हा महसूल ठरविणे व गोळा करणे यो सबंधिचे नियम लागू करण्यात आले होते.

ब्रिटिशाची सत्ता भारतात पसरत असतांना तीन प्रकारच्या जमीन धारणा पद्धती भारतात अस्तित्वात आल्या १) जमीनदारी, २) रयतवारी, आणि ३) महालवारी

जमीनदारी पध्दत

लॉर्ड कॉर्नवालिसने बंगाल, बनारस, मद्रास या प्रातांत जमीनदारी पद्धत लागू केली. इंग्रजानी जमीनदार हा नविन घटक निर्माण केला. शेतकन्याने उत्पादनातला वाटा 'भाडे' म्हणून जमीनदारांना द्यायचा आणि जमीन करारांनी विशीष्ट 'महसुल' इंग्रजाना द्यायचा, यात शेतकरी मालक नसून भाडेकरू होता. मालक हा जामीनदार होता. त्यात 'कायमधारा पद्धत' ज्यातून काही 'कुळे निर्माण झाले की जी शेती कसत पण मालक नव्हती. यातील काही कायम कुळे होती जी मालक नव्हती पण मालका प्रमाणे राहायची. जी जमीनीची मशागतीसाठी 'उपकुळे' व तात्पुरती कुळे होती व नंतरची वर्ग होता भूमीहीने मंजूरवर्ग

जो गुलामा प्रमाणे वेठबिगार म्हणून शेतात राबविला जाई. या पध्दती शेतीचे उत्पन्न येवो न येवो जमीनदाराला महसूल द्यावाच लागे. यासाठी तो साम, दाम, दंड वापरून भाडे वसुल करत असे. यासाठी तो सैन्य किंवा टोळीचा वापर करीत असे. त्यामुळे या पद्धतील आपुलकीची भावना नव्हती. अंतर्गत रोश असल्याने प्रचंड दारिद्रय यातून निर्माण झाले.

रयतवारी पध्दती

रयत म्हणजे जनता, म्हणजे शेतकरी. या पद्धतीत शेतकरी स्वतः जमीनीचा मालक राहू शकत होता. थॉमस मॅनरो व अलेक्झांडर यांनी मध्यप्रांत, मुंबई, आणि करवार, बेरद या प्रदेशात रयतवारी पध्दत लागू केली. इंग्रजांचे वर्चस्व निर्माण झाल्यानंतर इंग्रज तिथल्या जमीनीचे मोजमाप करत असत. मोजमापानंतर शेतक—यांना पहा पध्दतीने जमीन दिली जात असे. शेतक—यांनी जमीनीची मशागत करून महसूल इंग्रजांच्या दरबारी जमा करायचा. अशी ही साधी पध्दत होती. त्यांच्यात जमीनदार हा घटक नव्हता. रयत व शासन असा प्रत्यक्ष संबंध होता. परंतु नंतर मात्र १९ व्या शतकाच्या उत्तराधापर्यंत जमीनदारी पद्धत रूपांतर होऊ लागले.

महालवारी पध्दत

महाल म्हणजे गाव. शासनाने वैयक्तीक शेतक—यांकडून महसूल गोळा न करता गावाला एकक मानून गावाकडून महसूल गोळा करायचा. या महालाचा प्रमुख शेतक—यांकडून महसूल एकदम गोळा करून शासनाला देत असे. विल्यम बेटिंक यांनी पंजाब अवध, आग्रा, अशा मैदानी प्रदेशात महालवारी पध्दत लागू केली. रयतवारी पद्धत हिंद तर महालवारी पध्दत मुस्लीम शासन पद्धतीतून निर्माण झाली. कालांतराने महालवारी पध्दतीचे संक्रमण जमींनदारी पध्दतीत झाले, व ही पध्दत देखिल कालांतराने कमी झाली.

स्वातंत्रपूर्व काळात मोगल, इंग्रज राजवटीत शेतकऱ्यांनी जमीनदाराची सेवा करावी असा रिवाज होता. यासाठी स्वतंत्र्यानंतर जमीन सुधारणा' करणे अत्यावश्यक ठरले होते. की ज्यामुळ शेतकऱ्यांना

सामाजीक न्याय व कृषी उत्पादनात वाढ करणे हे उदिष्ट साध्य करण्यासाठी जमीनधारणा पद्धतीतील दोष शोधून उपाय करणे आवश्यक ठरले.

जमीन सुधारणा

जमीन सुधारणा करतांना प्रामुख्याने भारत सरकारने विविध प्रयत्न केले
१) भूमीहीन मजूरांबरोबर करार करून त्यांना गुलामांप्रमाणे वागविणे ही वेठबिगार पध्दत ९ फेब्रुवारी १९७६ रोजी वेठबिगारी पध्दत निर्मूलन कायदा करून बंद करण्याचा प्रयत्न केला.
२) ९८० मधील राष्ट्रीय ग्रामीण योजना द्वारे भुमीहीन मजूरांना रोजगार उपलब्ध करुन दिला.
३) ऑक्टोबर २०१९ पासून शासनाने कृषी क्षेत्रासाठी किमान मजूरी दर निश्चत केले.
४) १९७२ नंतर भूमिहीनांना शेतजमिनी पुरविणे हे महत्वाचे ध्येय राहील.
५) १९५२, १९६०, मध्ये कुळांना कुळवहिवाट अधिनियम संमत करून कूळांना संरक्षण देण्याचा प्रयत्न केला. व कुळांना मालकी हक्क देण्यात आले.
६) सामाजीक दृष्टीकोनातून विनोबा भावेंनी 'भूदान चळवळ' सूरु केली.
७) १९७२ मधील कायाद्याने भूधारण क्षेत्रावर मर्यादी घालण्यात आली.
८) सहकारी शेतीचा प्रसार करण्यात आला.

निष्कर्ष

भारतीय कृषी क्षेत्रात 'जमीन सुधारणा' करूनही फारसा बदल झाला नाही. कायदा करून ही वेठबिगारी पध्दतीचे पूर्णपणे उच्चाटन झालेले नाही. कुळमालकी हक्कामध्ये काही त्रुटी आढळतात. त्यामुळे आज मोठे शेतकरी त्यांचा फायदा घेतात. भूगान चळवळ व भूधारण क्षेत्र मर्यादे संबंधी दुर्बल व भूमीहीन लोकांना जमीनी प्राप्त झाल्या. २०१६ पर्यंत १४.५७ कोरी कटुंबाना सरासरी धारण क्षेत्र वाटप करण्यात आले, त्यामुळे अल्पभूधारण शेतकऱ्यांमध्ये वाढ झाली, तरी देखील

राजकीय इच्छा शक्तीचा अभाव, असंघठीत कृषी वर्ग, भ्रष्टाचार, कमकुवत नेतृत्त्व, वाढती लोकसंख्या, यामुळे जमीनसुधारणांचा वेग कमी पडला आहे.

संदर्भ

१) एन. ए. सिद्दिकी — मोगलकालीन महसूल पध्दती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे २००६

२) डॉ. किरण जी देसले, स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र—१, रशमी एंटरप्रायजेस, पुणे २०१२

३) शरद जोशी, शेकऱ्यांचा राजा शिवाजी, शेतकरी प्रकाशन, १९९६

४) सांवत जाधव, मराठ्यांचा प्रशासकीय, सामाजिक व आर्थिक विकास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, १९९७

❑❑❑

05

भारतीय स्वातंत्र्यानंतरची पत्रकारिता

प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण
मराठी विभाग प्रमुख,
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, मोदीखाना सोलापूर

भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरची पत्रकारिता यात आता जमीन आसमानचा फरक दिसून येतो. पत्रकारिता म्हणजे समाज मनाचा आरसा ही व्याख्याच आता बदलत चालली आहे. माहिती—तंत्रज्ञानाच्या विस्फोटात पत्रकारितेमध्ये आमूलाग्र बदल होत आहे..! स्वतंत्रपूर्वकाळात मूल्याधिष्ठित पत्रकारिता होती आणि आता या मूल्यांचा विसर कुठेतरी पडतोय की काय असा प्रश्न उपस्थित होत आहे.भारतीय पत्रकारिता पारतंर्त्यात आग्रही व आक्रमक होतीय कोणत्याही प्रकारच्या आव्हानांचा मुकाबला करण्यास व तसे करताना त्याचे परिणाम भोगण्यास एक राष्ट्रकार्य, समाजकार्य मानून सदैव तयार होती, असे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रांचे अंक नजरेखालून घातले तर ठळकपणे जाणवते. आज तसे दिसत नाही. पत्रकारिता अधिकाधिक एकांगी व बिनचेहर्ध्याची बनत चालली आहे. राष्ट्रीय वृत्तपत्रे व सर्व प्रमुख इलेक्ट्रॉनिक वाहिन्यासुद्धा याला अपवाद नाहीत. राज्यात जिल्हा वृत्तपत्रांची अवस्था तर याहून भयंकर आहे. घटना घडामोडींच्या ताज्या बातम्या लवकरात लवकर प्रेक्षकांपर्यंत पोचविण्याची सर्वच इलेक्ट्रॉनिक वाहिन्यांमध्ये तीव्र स्पर्धा असल्याने वृत्तपत्रांची म्हणजेच पत्रकारितेची खरी कोंडी झाली आहे.

१९८४ मध्ये दूरदर्शन रंगीत झाले, त्यामुळे वृत्तपत्रे रंगीत होण्याचे, त्याचे मोठ्य प्रमाणावर संगणकीकरण होण्याचे सत्र सुरू झाले. पीटीआय, यूएनआय यांचे टेलीप्रिंटर्स मोडीत गेले आणि नंतरच्या आठ—दहा वर्षांत इंटरनेटने अवघी मराठी पत्रसृष्टी व्यापून टाकली. २००५ नंतर तर मराठीत डझनभर वृत्तवाहिन्या निघाल्या. आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य पातळीवरची रंगीत छायाचित्रे इंटरनेटमुळे सर्वांना मिळू लागली.आज मराठी वृत्तपत्रसृष्टी आशय, स्वरूप, सादरीकरण या सर्वच आघाड्यांवर पूर्णत: बदलली आहे. पण रंगीत छपाई, अनेक आवृत्त्या, जिल्हा आवृत्त्या, गळेकापू स्पर्धा यामुळे खूप अडचणीत आहे. खप वाढत आहेय पण वाढता खप कागदाच्या वाढत्या किमतीमुळे आणि वाढत्या वाहतूक खर्चामुळे परवडत नाही. आक्रमक मार्केटिंगमुळे वृत्तपत्रे किमती वाढवत नाहीत आणि ग्राहकाची मानसिकताही स्वस्त वृत्तपत्रे मिळावित अशी झाली आहे. साबण, पेस्टप्रमाणे वृत्तपत्रांचे वितरण व मार्केटिंग केले जात आहे. ज्याची मार्केटिंग स्कीम चालू असेल ती पेस्ट किंवा तो चहाचा पुडा घ्यायचा ही वाचकांची किंवा ग्राहकांची सवय बनू पाहात आहे. चकचकीत, रंगीत पुरवण्या काढणे हे परवडत नसले तरी गरज बनले आहे. टाइम्स ऑफ इंडिया' च्या एका अंकाचे निर्मिती मूल्य २२ रुपये ५० पैसे आहे आणि विक्रीची किंमत दोन रुपये आहे. टाइम्स' च्या मार्केटिंग यंत्रणेमुळे आणि प्रतिष्ठेमुळे त्यांना जाहिराती मिळतातय पण इतरांचे काय? त्यांचे निर्मितीमूल्यही आज दर अंकाला १० ते १५ रुपयांच्या आसपास आहे. पण वाढत्या स्पर्धेमुळे जास्तीत जास्त पाच रुपया पर्यंत अंक विक्री करावी लागत आहे. त्यामुळे ही जी तफावत पडते ती जाहिरातीतून भरून काढण्याचे मोठे आव्हान पत्रांसमोर असते.

माध्यमांसमोर कठीण परिस्थिती उभी आहे हे खरेच आहे, परंतु कठीण परिस्थिती म्हणजे अंत असे काही नाही. कठीण परिस्थितीला सामोरे जाण्याचे काटेकोर नियोजन करावे लागते. ही कठीण परिस्थिती माध्यमक्षेत्र सतत फुगतच चालले असल्याने आली आहे. एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून माध्यमांचा अतिविस्तार होतो आहे. हा अतिविस्तार

पारंपरिक माध्यमांमध्येही होतो आहे आणि सोशल मीडियाचाही होत आहे. एकीकडे वाचकांची संख्या आणि वाचनसंस्कृती कमी होत असल्याची ओरड चालू असली तरी दुसरीकडे भाषिक आणि इंग्रजी वर्तमानपत्रांची तसेच नियतकालिकांची संख्या वाढतेच आहे. दूरचित्रवाणी वाहिन्यांचीही तीच कथा. ठराविक वेळेत चालणाऱ्या एका दूरदर्शन वाहिनीच्या ठिकाणी आता शंभरावर खाजगी वाहिन्या आल्या, दर महिन्याला त्यात आणखी भर पडत असते. वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, वाहिन्या चालण्यासाठी आर्थिक पाठबळाची गरज असते. देशात आणि जगभरात उद्योग, व्यापारउदिम वाढत असला तरी जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक माध्यमाला या क्षेत्राचाच आधार असतो. कारण प्रामुख्याने जाहिरात महसुलावरच माध्यमांचा डोलारा उभा असतो.

मुद्रित माध्यमे आणि दूरचित्रवाणी वाहिन्यांची खचाखच गर्दी झाल्यामुळे आधीच या क्षेत्रात गर्दी झाली आहे, टिकून राहण्यासाठी आणि नफा कमविण्यासाठी गळेकापू स्पर्धा सुरू झाली आहे. या स्पर्धेमुळे जेरीस आलेल्या पारंपरिक माध्यमांसमोर आता वेगाने फोफावणाऱ्या सोशल मीडियाचे आव्हान उभे ठाकले आहे. इंटरनेटच्या तसेच मोबाईलच्या माध्यमांतून सोशल मीडियाने झेप घेतली आहे. मुद्रित माध्यमांप्रमाणे याला वाचकांच्या मागे लागावे लागत नाही. दूरचित्रवाणी वाहिन्यांप्रमाणे याला प्रेक्षकांमागे धावावे लागत नाही. नवी पिढी आपोआपच सोशल मीडियाकडे वळते आहे. त्यामुळे उद्योग आणि व्यापार—उदिमातील घटकही सोशल मीडियामध्येच पैसा ओततील. त्यांना आपला ग्राहक कोठे आहेत हे नेमके समजते.नेमकी हीच बाब पारंपरिक मीडियाने लक्षात घेतली पाहिजे. वाचक आणि प्रेक्षक मिळवून किंवा टिकवून ठेवण्यासाठी केवळ बातम्या देण्याच्या पारंपरिक पद्धती चालणार नाहीत. नवीन वाचक—प्रेक्षकाची चव आणि गरज ओळखून आपले माध्यम त्याच्या दृष्टीने योग्य असे बनवावे लागेल. हे करीत असताना पत्रकारितेच्या तत्वांना तिलांजली द्यावीच लागेल असे अजिबात नाही. संपादकाने ठामपणे संपादक राहायचे ठरविले आणि त्याचे फायदे व्यवस्थापनाच्या लक्षात आणून दिले तर त्याची अडचण होत नाही. त्यासाठी प्रत्येकाने

आपली नैतिक आणि व्यावसायिक चौकट आखून घ्यावी लागेल.

पूर्वी दगडांवर, धातूंवर, लाकडावर, पानांवर लिहीत लिहीत कागदावर लिहायची परंपरा सुरू झाली. त्यानंतर छापील परंपरा. आज तीच अक्षरे इंटरनेटद्वारे संगणक, मोबाईल, टॅब्लेटवर लिहिलेली आपणाला वाचायला मिळतात. कालपर्यंत दृक — श्राव्य माध्यमासाठी आपणाला प्रत्यक्ष त्या ठिकाणी जाऊन ते पहावे व ऐकावे लागे. नंतर रेडियो, ग्रामोफोन, टेप, कॅसेट, सीडी अशी श्राव्य माध्यमांची उपकरणे येत गेली. मात्र आधी सिनेमा व नंतर टेलिव्हिजनने दृकश्राव्य माध्यमांतून नवीन क्रांतिकारी उपकरणे तयार झाली, सॅटेलाईट तंत्रज्ञानाने संपूर्ण जग आपणापुढे आणले. नंतर व्हीसीडी आणि डीव्हीडी. आता त्यानंतर इंटरनेट, मोबाईल, टॅब्लेट हे नवे तंत्रज्ञान. शिवाय एमपीथ्री आणि एमपीफोर. मात्र एक गोष्ट खरी. तंत्रज्ञानाच्या या युगात संपर्क माध यमाची उपकरणे कितीही बदलली तरी शेवटी शब्द, अक्षरे, श्रवण व दृक् हे चिरंतनच असणार. वाचण्याची, ऐकण्याची वा बघण्याची माध यमे वा उपकरणे बदलतील. परंतु ती संस्कृती मात्र टिकून राहील. त्यातील अर्थकारण बदलेल. परंतु समाजकारण आणखीनही प्रगल्भ होईल. कदाचित वाचन, श्रवण व बघण्याच्या पद्धती बदलतील, परंतु ज्ञानार्जनाची संस्कृती कदापि बदलणार नाही. उलट ती आणखीनही वृद्धिंगत होईल. या दृष्टिकोणातून आपण या माहिती युगाच्या तंत्रज्ञानाकडे बघितले तर आपल्या मनातले प्रश्न आपसूकच सुटतील. या टीव्ही आणि इंटरनेटमुळे वाचन संस्कृतीचा ऱ्हास होत चाललेला आहे वा ज्ञानार्जनाची भूक मरत चाललेली आहे असा शंख करीत आपण बसणार नाही. आजच्या पिढीजवळ बसा, त्यांना समजून घेतल्यास त्यांना आपल्याहून जास्त ज्ञान आहे. केवळ परीक्षेत पास होण्याच्या ज्ञानापेक्षाही जास्त ज्ञान त्यांच्यापाशी आहे. या संपूर्ण पार्श्वभूमीवर आपण आजच्या वृत्तपत्रांकडे बघितले तर आपल्या लक्षात येईल की वृत्तपत्रांना एक मर्यादा असते. मात्र या डिजिटल माध्यमांना मर्यादा नाही. ते अमर्याद ज्ञानाचे खजिने आहेत. या रेसमध्ये टिकायचे असेल तर आपणास जुने तेचे सोने' म्हणून त्याला मिठी मारून बसता येणार

नाही. छापील वृत्तपत्रे वा पुस्तकांचे महत्व कमी होणार नाही. केवळ ते वाचण्याची उपकरणे बदलतील, बदलत आहेत, बदललेली आहेत. त्यानुसार आपणालाही बदलावे लागेल. त्यानुसार पत्रकारितेचे स्वरूप देखील बदलत चालले आहे. वृत्तपत्रातील पत्रकारितेचे स्वरूप हे टेलिव्हिजन वरील पत्रकारितेच्या स्वरूपापेक्षा भिन्न आहे आणि टेलिव्हिजनच्या पत्रकारितेचे स्वरूप हे सोशल मीडियातील पत्रकारितेच्या स्वरूपापेक्षा अधिक भिन्न आहे. एकूणच वेगवेगळ्या माध्यमातून पत्रकारितेचा विचार केला असता पत्रकारिता तीच असली तरी त्याचे स्वरूप, त्याच्या मर्यादा आणि त्यातील स्पर्धा ही वेगवेगळ्या स्वरूपाची असल्याचे आपणाला दिसून येते.

आजची पत्रकारिता वसा टाकून व्यवसायिक झाली. आज प्रिंट, रेडिओ, टीव्ही, डिजिटल, पॉडकास्ट अशी अनेक माध्यमे येत आहेत. नव्या पत्रकारितेचे स्वरूप हे केवळ माहितीचे संकलन एवढ्य पुरतेच मर्यादित पत्रकारिता म्हणजे समाज मनाचा आरसा ही व्याख्याच आता बदलत चालली अंतर्गत तीव्र स्पर्धा असल्याने पत्रकारितेची खरी कोंडी

शे—शंभर वर्षांपूर्वीची भारतातील पत्रकारिता ध्येयवादी होती आणि स्वातंत्र्यप्राप्ती हे तिचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. स्वातंत्र्यानंतर तिचे स्वरूप बदलले. स्वराज्याकडून सुराज्याकडे वाटचाल करणाऱ्या नवस्वतंत्र देशाला विकासाची तहान लागली होती. तिचेच प्रतिबिंब प्रसार माध्यमांमध्ये पडलेले असायचे. मोठमोठ्य योजना आकार घेऊ लागल्या, तसतसा त्यातील भ्रष्टाचारही उघड होऊ लागला. राज्यकर्त्यांवर एका बाजूने विरोधकांचा अंकुश आणि दुसरीकडे वृत्तपत्रांचा, असे चित्र सर्रास दिसू लागले. ही परस्पर पूरकता देशहिताचीच होती. आजदेखील काही वेगळे चित्र नाही. परंतु प्रसारमाध्यमांमधील स्पर्धा अगदी गळेकापू म्हणता येईल एवढी वाढली आहे. त्यामुळे पत्रकारांच्या दृष्टीने रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग अशी स्थिती उद्‌भवली आहे.

वृत्तपत्रे म्हणा वा नियतकालिके किंवा अन्य प्रसार साधने घ्या, प्रतिस्पर्ध्यांपेक्षा वेगळे काही तरी देण्यासाठी धडपडत आहेत. अलगपणा

राखला तरच टिकून राहू याची खात्री असल्याने धावपळ वाढली आहे. या घाईत काही वेळा चुकीचे वृत्तांकन होणे साहजिक आहे, परंतु ते विश्वासार्हता गमावून बसण्याइतके गंभीर बनले तर मात्र खरा धोका आहे.

अफवा, कंड्या, बाजारगप्पा यासाठी कोणी वृत्तपत्रे घेत नसते वा बातम्या पाहत नसते. जे अन् जसे घडले, तसे जाणून घेण्याची उत्सुकता असते. त्यासंदर्भात जेव्हा भ्रमनिरास वा अपेक्षाभंग होतो, तेव्हा वाचक/प्रेक्षक उदासीन बनतो. प्रसारमाध्यमांपुढे जर कोणते आव्हान उभे असेल, तर ते ही विश्वासार्हता टिकवण्याचे.

पारंपरिक पत्रकारिता मागे पडून कानांमागून येऊन इलेक्ट्रॉनिक प्रसार माध्यमे तिखट तर होणार नाहीत ना, अशी अनेकांना भीती वाटते, ती अनाठायी नाही, याचे कारण भारत हा तरुणांचा देश आहे आणि युवामन तर नेहमी परंपरेच्या बेड्या फोडून नावीन्याकडे धाव घेत असते. वाचनसंस्कृती दिवसेंदिवस घटत चालली आहे हे आणखी एक कारण. पीसी, लॅपटॉप वगैरे सोडून द्या. आताचा जमाना थ्रीजी, फोर जी वगैरेंचा आहे आणि सध्या आबालवृद्धांच्या हातांना जसे मोबाईल चिकटलेले असतात, तसे उद्या टॅबलेट चे झाले तर आश्च्चर्य नको. आता सरकारच जेव्हा विद्यार्थ्यांना हे सारे पुरवणार आहे, तेव्हा असंभव तरी काय? सबब, ही पिढी अशीच आधुनिक अन् सुटसुटीत माध्यमांकडे वळणार आहे हे निश्चित. हा धोका किंवा शक्यता लक्षात घेता वृत्तपत्रांना, खास करून दैनिकांना बदलावे लागेल.

कुमार केतकर हे मराठी वृत्तपत्रसृष्टीतील मोठे नाव. ते महाराष्ट्र टाइम्सचे संपादक होते, तेव्हा म्हणे टाइम्स समूहाने वाचकांचे सर्वेक्षण केले. त्याचा निष्कर्ष असा निघाला की तरूण वाचकांना महाराष्ट्र टाइम्स आकर्षित करू शकत नाही. पुरोगामी विचारसरणी असूनदेखील नाही म्हटले तरी केतकर बिलॉंग्स टु ओल्ड स्कूल ऑफ जर्नालिझम. तेव्हा ते रातोरात कसे बदलतील? सबब, भारतकुमार राऊत यांना कार्यकारी संपादक नेमण्यात आले. परिणाम व्हायचा तो झाला. केतकर राजीनामा देऊन निघून गेले. भारतकुमारनी म. टा. त परिवर्तन केले. सुटसुटीत

बातम्या आणि छोटे छोटे लेख. लेआऊट रीडर्स फ्रेंडली केला. जणू पेपरने नवे रुपडे धारण केले. विविध थरांतील वाचकांना बांधून घेणारे उपक्रम सुरू झाले. खरे तर हे वृत्तपत्रांचे काम नव्हे. काय करणार! आलिया भोगासी... १ रुपयाने पेपर, सोबत आकर्षक भेटवस्तू या सार्या क्लृप्त्या चालूच आहेत. जो त्यांची कास धरणार नाही तो मागे पडेल. मनाविरुद्ध का होईना, हे उटपटांग करावे लागले. बहुतेक संपादकांचा ज्योतिषशास्त्रावर विश्वास नसतो, परंतु साप्ताहिक, वार्षिक भविष्य मात्र छापावेच लागते, कारण वाचकांची मागणी तशा तडजोडी करीत मुद्रित प्रसार माध्यमांना यापुढेही आव्हाने पेलावी लागतील. युवा वाचकवर्गाकडे डोळेझाक करून चालणार नाही, हा या पुढचा मूलमंत्र असेल. अग्रलेखांसाठी दैनिके वाचण्याचे दिवस संपले. आज सर्वेक्षण केल्यास संपादकीय वाचणारा वाचकवर्ग हा पन्नाशीच्या पुढचा आढळतो. मग ते दोन रकाने तरी कोणासाठी?

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अन्य भाषांप्रमाणे मराठी पत्रकारितेतही मोठे बदल दिसू लागले. स्वातंर्त्यपूर्व काळातील पत्रकारिता ही मुख्यत: मतपत्रांच्या स्वरूपाची किंवा स्वातंर्त्य मिळविण्याच्या विचाराच्या प्रसाराची होती. पण स्वातंर्त्य मिळाले आणि आता वृत्तपत्रांनी काय प्रकाशित करायचे असा प्रश्‍न निर्माण झाला. त्यातूनच मग मराठी पत्रकारिता ही समाजातील विविध घडामोडींना स्थान देऊन त्या वाचकांपर्यंत नेऊ लागली. वृत्तपत्रांचा आशय आणि स्वरूप यामधील हा खूपच मोठा बदल होता. त्यातच अमेरिकेत वृत्तपत्रव्यवसायाचे शिक्षण घेतलेल्या आणि तेथील दैनंदिन जीवनातील घटनांचे दर्शन घडविणारी अमेरिकी पत्रकारिता पाहिलेल्या डॉ. ना. भि. परुळेकर यांनी सकाळ’ हे वृत्तपत्र सुरू केले. उगाच वैचारिक लेखन आणि समाजातील विविध प्रश्‍नांवर आग्रही भूमिका घेण्यापेक्षा जे आजूबाजूला घडते, ज्याचा सर्वसामान्य माणसाच्या दैनंदिन जीवनावर थेट परिणाम होतो अशा गोष्टींना स्थान देऊन दैनिक वृत्तपत्र चालविणे हा पूर्णत: वेगळा असा हा आकृतिबंध होता. शहरी आणि ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य माणसाचे प्रश्‍न, अडचणी, त्याला आवश्यक त्या गरजा हे बातम्यांचे विषय झाले.

पुण्याच्या मंडईत त्या काळी मर्यादित अशा पुण्यातील लोक नियमितपणे जात. ही मंडई हाही बातम्यांचा विषय असू शकतो हे लोकांना दाखवून दिले.स्वातंर्त्यानंतर इंग्रजी पत्रकारिताही बदलली आणि त्याच पद्धतीने भाषिक पत्रकारितेतही बदल होत गेले. आधी ट्रेडल, नंतर सिलिंडर आणि त्यानंतर रोटरी छपाई यंत्रे यातून वृत्तपत्रांचे तांत्रिक अंग सुधारत गेले. वाढती स्पर्धा आणि जेमतेम सहा तास एवढा छपाईसाठी मिळणारा वेळ यातून वेगवान व एकाच वेळी छपाई करणारी यंत्रे आली. मुंबई, पुणे किंवा नागपूर अशा एकाच ठिकाणी प्रसिद्ध होणारी, एकच आवृत्ती काढणारी बडी आणि साखळी वृत्तपत्रेही बदलू लागली. या वृत्तपत्रांच्या रविवार आवृत्त्या अनेक विषय मांडू लागल्या. कथा, कविता, ललित लेख प्रसिद्ध करू लागल्या आणि मराठीतील मासिके आणि साप्ताहिके यांचे अस्तित्वच धोक्यात आले. मराठी संस्कृतीचे वेगळेपण म्हणून आज दिवाळी अंक तेवढे कसेबसे टिकून आहेत. पण त्यांनाही आता फारसे भवितव्य दिसत नाही.

लोकशाहीचा चौथा स्तंभ पत्रकारिता मजबूतच रहायला हवा. संविधान निष्ठा असलेली सत्यवादी, व्यासंगी, निर्भीड, तटस्थ भूमिका हवी. कोणतेही प्रश्घ्न असतील, त्याचे अभ्यासपूर्ण प्रतिबिंब माध्यमांमधून यायला हवे. उष:काल होता होता काळरात्र झाली, अरे पुन्हा झुंझार पत्रकारितेच्या पेटवा मशाली पत्रकार कमी जाहिरात प्रतिनिधी अधिक असं स्वरूप आले.

मुंबईमध्ये लोकसत्ता, नवशक्ती, पुण्यात सकाळ, प्रभात, नागपूरला तरुण भारत, नाशिकला गावकरी अशी वृत्तपत्रे निघत होती आणि आपल्या प्रभाव क्षेत्रात वाचकांची भूक भागवत होती. संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन पेटल्यावर या लोकचळवळीला प्राधान्य देणारे वृत्तपत्र किंवा मुखपत्र हवे असा विचार पुढे आला आणि त्यातूनच मराठा या आचार्य अत्रे यांच्या दैनिकाचा उदय झाला.मराठा ने आक्रमक पत्रकारिता किंवा मोहीम राबविणारी पत्रकारिता कशी असावी याचा जणू वस्तुपाठ निर्माण केला. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाच्या प्रचार — प्रसारात आचार्य अत्रे यांची वाणी आणि मराठा द्वारे आग ओकणारी लेखणी यांचे योगदान

फार मोठे आहे. १९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाली आणि एका पद्धतीने विचार केला तर मराठाचे प्रयोजन संपले. पण संयुक्त महाराष्ट्र समिती आणि नंतर संपूर्ण महाराष्ट्र समिती व मराठाचे अस्तित्व राहिले आणि ते सत्तारूढ काँग्रेसविरोधी राजकारणाचे मुखपत्र झाले. यानंतर झालेले एक स्थित्यंतर म्हणजे टाइम्स वृत्तपत्र समूहाने महाराष्ट्र टाइम्स हे मराठी भाषी दैनिक सुरू केले. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी टाइम्स'च्या व्यवस्थापनाकडे चिकाटीने केलेला पाठपुरावा, महाराष्ट्राच्या मुंबई या राजधानीत टाइम्सचे असलेले मुख्यालय आणि तेथूनच प्रसिद्ध होणारे नवभारत टाइम्स हे हिंदी दैनिक या गोष्टी लक्षात घेऊन मराठी भाषेतील दैनिक टाइम्स गटाने प्रसिद्ध करणे योग्य ठरेल असे यशवंतरावांनी जैन बंधूंच्या गळी उतरवले आणि १९६२ मध्ये अनेक अडचणींतून महाराष्ट्र टाइम्स सुरू झाले. द्वा. भ. कर्णिक यांच्यासारखा साक्षेपी संपादक, त्यांना लोकाभिमुख पत्रकारितेची साथ देणारे माधव गडकरी, सर्वस्पर्शी रविवार आवृत्तीचे संपादन करणारे शंकर सारडा आणि टाइम्सचा दबदबा व वितरणव्यवस्था यामुळे महाराष्ट्र टाइम्स वाढत गेला. त्याचवेळी लोकसत्ता या दैनिकाने ह. रा. महाजनींचे लेखन व एक्स्प्रेस समूहाचे वितरण—कौशल्य यामुळे महाराष्ट्रभर आपले जाळे विणले होते.पुढे २५—३० वर्षे गोविंद तळवलकर यांच्यासारख्या अभ्यासू, पण परखड लेखन करणाऱ्या संपादकाच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र टाइम्सचा खूप विस्तार झाला. तळवलकर यांनी एका बाजूला आपल्या घणाघाती लेखनाने आणि अत्यंत अभ्यासू स्वरूपाच्या साहित्याच्या समावेशाने महाराष्ट्र टाइम्स' ला महाराष्ट्रातील बुद्धिमंत वर्गात प्रतिष्ठा मिळवून दिली. त्यांच्या संपादनाच्या अखेरच्या आठ—दहा वर्षांत महाराष्ट्र टाइम्स ला धक्के बसू लागले. पत्र नव्हे मित्र अशी म. टा. ची जाहिरात सुरू झाली आणि आता तेथे वयोवृद्धांच्या विचारी लेखनाबरोबरच मैत्रीचा मोकळेपणा येऊ घातला आहे हे जाणवू लागले. म. टा.चे गंभीर, दर्जेदार वृत्तपत्राचे जेवढे यश तळवलकर यांचे होते तेवढेच ते तेथे त्यांचे सहकारी असलेल्या दि. वि. गोखले यांचे होते. आपण दोन क्रमांकावरच राहायचे आणि तळवलकर यांना

वाचन–लेखनासाठी सवड द्यायची, शिवाय आपली हिंदुत्ववादी विचारसरणी वृत्तपत्रात डोकावू द्यायची नाही हे पथ्य दि. वि. गोखले यांनी पाळले. पण त्यांच्या निवृत्तीनंतर तळवलकरांचे स्थान डळमळीत होऊ लागले आणि व्यवस्थापनाने आधी टिकेकर व नंतर कुमार केतकर यांना क्रमांक दोनवर आणून म. टा.अधिक तरुण वाचकांचा व्हावा असे प्रयत्न सुरू केले. अशीच परिस्थिती इतर साखळी वृत्तपत्रांमध्ये देखील झाल्याची दिसून येते. दिव्य मराठी, लोकमत, सकाळ, पुढारी, पुण्यनगरी, तरुण भारत अशा साखळी वृत्तपत्रांची सुरुवात होऊन त्यांनी आपापल्या परीने पत्रकारिता आणि त्याचा वसा पुढे नेण्याचे कार्य केले आहे. त्यांना जोड म्हणून अनेक जिल्हा पातळीवर चालणारी आणि तालुका पातळीवर चालणारी वृत्तपत्रे सुरु झाली. त्यांनीही आपल्या परिने पत्रकारिता करून समाजमनाचा आरसा बनण्याचे काम केले आहे .आज माध्यमांच्या स्पर्धेत स्वत:ला सिद्ध करण्याचे आव्हान ! बदलत्या काळानुसार बदलण्याचं आव्हान पत्रकारांसमोर आहे. सगळ्या स्पर्धेमध्ये पत्रकारांना अभ्यासासाठी वेळ मिळत नाही. बदलत्या माध्यमांच्या स्पर्धेत स्वत:ला तयार कसं करणार ? सिद्ध कसं करणार ? हे आजच्या पत्रकारांसमोरचं प्रमुख आव्हान आहे.

संदर्भ

१) विविध वृत्तपत्रांच्या वर्धापन विशेष पुरवण्या

२) असा घडला भारत पुस्तक (संपादन मिलिंद चंपानेरकर आणि सुहास कुलकर्णी)

३) मराठी पत्रकार ब्लॉग

४) वार्ताहरांचा वाटाड्या (अरविंद जोशी)

५) श्रमिक पत्रकार संघ सभासदांशी चर्चा

❑❑❑

06

स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाढते शहरीकरण

डॉ.एस.आर. मंझा
पंडित जवाहरलाल नेहरु महाविद्यालय औरंगाबाद

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय समाजाच्या वाटचालीतून जी द्वंद्व राहिली त्यापैकी खेडी विरुद्ध शहरे हे एक होय. औद्योगिक विकासावर भर देण्याचे धोरण स्वीकारल्यानंतर त्यातून नवी शहरे उभी राहिली. जुन्या शहरांनी आजूबाजूची गावे गिरकृत करून टाकली. अनेक गावांचे शहरांमध्ये रूपांतर झाले आहे. या शहरीकरणामुळे ग्रामीण हितसंबंधांना बाधा आल्यामुळे अनेक अडचणी निर्माण झालेल्या आपल्याला दिसून येतात. मानवी इतिहासात मोठी लोकसंख्या शहरात राहत असल्याचे दिसून येते आणि या शहराच्या वाढीचा वेग प्रचंड आहे. ही वाढ जर सातत्याने सुरू राहिली तर भविष्यात दु:खदायक, त्रासदायक ठरणार आहे. औद्योगीकरण व शहरीकरण या हातात हात घालून चालणाऱ्या प्रक्रिया आहे. प्रचलित अर्थव्यवस्था, राजकीय व्यवस्था, आधुनिक तंत्रज्ञान, उद्योगधंद्याची वाढ याबरोबर औद्योगिक क्रांती, हरितक्रांती, दळणवळण व्यवस्था, लोकसंख्या वाढ इ. घटक शहरीकरणास कारणीभूत आहे.शहरीकरणाचे लोन अल्पावधीत सर्व जगभर पसरले. विशेषत: विकसनशील राष्ट्रात तर शहरीकरणाचा वेग प्रचंड आहे. औद्योगिकरणामुळे लोकांची जीवनपद्धती, राहणीमान, परंपरा, सांस्कृतिक, सामाजिक मूल्य फार बदलून गेली. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत मुंबई, दिल्ली, कलकत्ता

इत्यादी सारख्या मोठ्या शहरातून सुरुवात होते. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शहरीकरणाची प्रक्रिया समजून घेत असताना शहराविषयी दोन टोकाची मूल्यमापने केली जाऊ शकतात. शहरे म्हणजे आधुनिकतेची आगारे आणि विकासाची गुरुकिल्ली असल्याचे मानले जाऊ लागले. लोक विज्ञानाच्या दृष्टीने नागरीकरण म्हणजे लोकांची शहरात किंवा नगरात राहण्याची वृत्ती होय असा अर्थ केला जातो. या वृत्तीमुळे लोक शहरात गर्दी करू लागतात आणि नागरीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात होते. नागरीकरण ही सार्वत्रिक स्वरूपाची प्रक्रिया असून जगाच्या विविध भागात प्रकर्षाने प्रत्ययास येते. पाश्चात्य राष्ट्रांच्या अनुभवावरून नागरिकरण म्हणजे पारंपारिक सामाजिक संस्था व मूल्य यांचे विघटन होय. ही बाब सिद्ध झालेली आहे. भारताच्या संदर्भात याचा अर्थ जाती व्यवस्थेचे रूपांतर वर्ग व्यवस्थेत होणे, संयुक्त कुटुंबापासून विभक्त कुटुंबाची पद्धत अस्तित्वात येणे व धर्म संस्थेचे महत्त्व कमी होणे असा होतो. यावरून नागरीकरणाचा सामाजिक परिवर्तनाशी निकटचा संबंध आहे हे स्पष्ट होते. शहरीकरण होते म्हणजे काय होते तर उत्पादन प्रक्रियेचे स्वरूप बदलते. शेती हे रहिवाशांच्या धानोत्पादनाचे मुख्य साधन राहत नाही. त्याची जागा यांत्रिक धन उत्पादन, कारखानदारी घेते. नवनवीन उद्योग उभे राहतात. त्यांना अनुषंगित असे छोटे व्यवसाय अस्तित्वात येतात. या उद्योगांना लागणारी कौशल्य प्राप्त करण्याची धडपड सुरू होते. अनुषंगिक कार्यालयीन कौशल्यांना महत्त्व प्राप्त होते. त्यामुळे शेतीकाम, पशुपालनाशी संबंधित काम, कुटुंबनिष्ठ व्यवसाय यांच्या ऐवजी अर्थकारण हे कारखानदारी, बँकिंग, व्यक्तिनिर्पेक्ष व्यवसाय यावर उभे राहते. स्वाभाविकच व्यक्तिगत कौटुंबिक पातळीवर नोकरी,मजुरी, उद्योग व्यवसाय, व्यवस्थापन ही साधने बनतात. शेती हे श्रमाचे मुख्य क्षेत्र न राहता औद्योगिक उत्पादन आणि कार्यालयीन व्यवस्थापन ही श्रमाची प्रधान क्षेत्रे बनतात. माणसाच्या जीवनाचे चक्र खेड्याप्रमाणे पीक पाण्यावर अवलंबून न राहता वेतनावर नियंत्रित होऊ लागते. नागरीकरण हे निव्वळ ग्रामीण भागातील लोकांचे नागरी विभागात स्थलांतर होणे आणि शेतीविषयक कामे सोडून नागरी पद्धतीची कामे स्वीकारणे एवढे मर्यादित

नसून ते लोकांचे आचार, विचार व त्यांची सामाजिक मूल्य यातील मूलभूत परिवर्तनाशी संबंधित आहे. म्हणजे कामातील बदलापेक्षा त्यांचा कामाकडे पाहण्याच्या वृतीतील परिवर्तन महत्त्वाचे आहे. थोडक्यात आधुनिक काळात शहरीकरण ही झपाट्याने वाढणारी अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामुळे एकूणच मानवी हितसंबंध, सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य, मानवाचा विचार करण्याचा दृष्टिकोन इत्यादी बाबीत ठळकपणे परिणाम घडून येत असलेला दिसून येतो.एकविसाव्या शतकात शहरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढला आहे. पुढील काही दशकात विकसनशील देशांमध्ये विशेषत: आशिया, आफ्रिका खंडामध्ये शहरी करणाचा वेग अभूतपूर्व असणार आहे असे भाकित आहे. २०३० पर्यंत या दोन खंडात जगातील एकूण शहरातील निवासी लोकसंख्येपैकी ७० टक्के शहरी निवासी असणार आहे .भारतात देखील शहरीकरणाचा वेग आशियातील सर्वाधिक वाढीच्या बरोबरीचा आहे. गेल्या पन्नास वर्षात भारतातील शहरी लोकसंख्या दहा टक्क्याने वाढली आहे. २०३० पर्यंत भारतातील ४० टक्के लोक शहरात राहत असतील.

महाराष्ट्रातील शहरीकरण

महाराष्ट्र हे भारतातील चौथ्या क्रमांकाचे शहरीकरण असलेले राज्य आहे. १९६१ ते २००१ या काळामध्ये महाराष्ट्रातील शहरी लोकसंख्या दुप्पट झाली आहे. महाराष्ट्रात दहा लाख लोकसंख्येपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली आठ शहरे आहेत आणि ती भारतातील इतर कुठल्याही राज्यापेक्षा अधिक असल्याचे आपल्याला दिसून येते.

शहरीकरणाचा वेग

२००१ ते २०११ या दशकात भारतात शहरीकरणाचा वेग लक्षणीय वाढला आहे. या कालखंडात शहरी लोकसंख्या ९.०९९ कोटींनी वाढली आहे तर ग्रामीण लोकसंख्या ९.०४७ कोटींनी वाढली आहे. म्हणजे शहरी लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण ग्रामीण लोकसंख्या वाढीपेक्षा अधिक असल्याचे आपल्याला दिसून येते.टक्केवारी मध्ये बोलायचे तर शहरी लोकसंख्येची वाढ ३१.८% आहे तर ग्रामीण लोकसंख्येची वाढ १२.१८% आहे. शहरात राहणाऱ्या लोकांची संख्या

२००१ मध्ये २७.८२% होती ती २०११ मध्ये ३१.१६ वर पोहोचली आहे. शहरीकरणात अग्रक्रम दिल्ली राज्याचा होता येथे ९७.५ टक्के शहरी निवासी होते त्यानंतर तामिळनाडू ४५.४८ केरळ ४७.७२ महाराष्ट्र ४५.२३ गुजरात ४२.५८ अशी क्रमवारी असल्याचे आपल्याला दिसून येते.

वाढते शहरीकरण आणि घटना दुरुस्ती

१९९२ च्या ७४ व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने हे चित्र बदलले या कायद्याने तीन स्तरीय सरकार दिले ज्यात नगरपालिका या शहरातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेला अनेक अधिकार आणि कार्यकक्षा प्राप्त झाल्या देशातील वाढत्या शहरीकरणाला ही एक प्रकारे राजमान्यता होती. वाढती लोकसंख्या ही भारताच्या विकासातील मोठा अडथळा आहे.या वाढत्या लोकसंख्येला सोयी सुविधा पुरविण्यासाठी शहर पातळीवर कोणकोणत्या योजना राबवायला पाहिजे याविषयीचे विश्लेषण करताना दुसऱ्या बाजूला वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहराचे बकालीकरण होत आहे.

भारत खेड्यांचा देश

भारत स्वतंत्र झाला आणि भारताची घटना लिहिली तेव्हा भारत हा खेड्यांचा देश आहे असे मानले गेले.भारतीय घटनेमध्ये ते स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होते. भारतीय घटनेप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्था या राज्यांच्या यादीत समाविष्ट होत्या. त्यामुळे राज्य सरकारने त्यावर नियंत्रण ठेवले. १९५० ते १९९२ या कालखंडात रस्ते नियंत्रण उत्तरोत्तर वाढत गेले. या काळात नगरपालिकांची ताकद क्षीण होत गेली. अनेकदा नगरपालिका राज्य सरकार यांनाच या कारणाने बरखास्त करीत. नागरिकांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभाग मतदानापुरता सीमित झाला. निवडणुकाही अनियमित होत असतात.

वाढती लोकसंख्या ही भारताच्या विकासातील मोठा अडथळा आहे. या वाढत्या लोकसंख्येला सोयी सुविधा पुरविण्यासाठी शहर पातळीवर कोणकोणत्या योजना राबवल्या जातात. याविषयी विश्लेषण करताना दुसऱ्या बाजूला वाढत्या शहरीकरणामुळे शहराचे कसे बकालीकरण

होत आहे यावर विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. शहरीकरण म्हणजे शहराच्या लोकसंख्येची व त्याच्या क्षेत्राची वाढ. औद्योगीकरण व खेड्यातून शहराकडे होणारे लोकांचे स्थलांतर याचा सुद्धा शहरीकरणांमध्ये समावेश होतो. २०११ च्या जनगणनेनुसार ३०.१६% लोकसंख्या शहरांमध्ये राहत असल्याचे दिसून येते. एका पाहणीनुसार २०३० पर्यंत जवळपास २५ कोटी अतिरिक्त लोकसंख्या शहरांमध्ये येणार आहे. शहरीकरण आणि विकास हे बरोबरीने चालतात.जी राज्य झपाटाने विकास करत आहे त्यांचा शहरीकरणाचा वेग अधिक असल्याचे आपल्याला पाहणीवरून दिसून येते.महाराष्ट्रामध्ये शहरीकरणाची टक्केवारी ४५.२% होती. ती २०३० पर्यंत ५८% होण्याची शक्यता आहे. भारतातील तीन मोठ्या मेट्रो शहरांची लोकसंख्या जगातील काही देश जसे कॅनडा, मलेशिया, सौदी अरेबिया, ऑस्ट्रेलिया यांच्यापेक्षा मोठी असल्याचे आपल्याला दिसून येते. या सर्व वाढत्या लोकसंख्येचा आजच्या शहरावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होणार आहे.या सर्व परिणामांचा सूक्ष्मपणे विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण शहरीकरण आणि त्याचा वेग पेलवणे आता जवळपास दुरापास्त आहे. देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने शहरीकरण आवश्यक सुद्धा आहे. शहरीकरणाला चांगली बाजू ही आहे की देशाचा आर्थिक विकास हा शहरीकरणावर सुद्धा अवलंबून असतो. २०३० पर्यंत भारताचे ७०% स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न शहरातून येणार आहे. कारण देशाच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्त्रोत औद्योगीकरण व सेवा क्षेत्रात आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुद्धा हेच चित्र दिसते. विकसित देशातील शहरीकरणाची टक्केवारी ही नेहमीच जास्त असल्याचे आपल्याला दिसून येते. अमेरिकेमध्ये शहरीकरणाचे प्रमाण ८० टक्के पेक्षा जास्त आहे. शहरीकरणामुळे शिक्षणाचा दर्जा सुधारतो मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होतात. त्याचबरोबर आजूबाजूच्या खेड्यांचा सुद्धा विकास होत असतो. परंतु विकासाबरोबरच शहरीकरणाची काळी बाजू सुद्धा ठळकपणे आपल्याला मांडता येते. शहरीकरणामुळे शहरातील सोयी सुविधांवर मोठ्या प्रमाणावर ताण पडतो व शहरी वातावरणाचा समतोल बिघडतो. काही शहरे वगळता सर्व शहरांमध्ये

सध्याच्या लोकसंख्येला आवश्यक असलेला पाणीपुरवठा मलनिसारण व्यवस्था, चांगले व मजबूत रस्ते वाहतूक व्यवस्था याची मोठ्या प्रमाणावर कमतरता भासते. त्या पुरवताना स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे वाढीव लोकसंख्येचा या सुविधा आणखीनच ताण पडत आहे. या सर्व सुविधांची गरज २०३० पर्यंत आणखी वाढणार आहे. शहरांना भेडसावणारी मुख्य समस्या म्हणजे पाणीपुरवठा. याची मागणी २.५ पटीने होणार आहे. आजच शहरातील जमा झालेल्या घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी योग्य जागा व व्यवस्था उपलब्ध नाही. २०३० पर्यंत घनकचऱ्याची वाढ होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे हा प्रश्न अधिकच बिकट होणार आहे. दुसरी समस्या म्हणजे रस्ते आणि वाहतूक. मोठ्या शहरातील वाहतूक व्यवस्था घाई गर्दीच्या वेळेमध्ये नेहमीच कोलमडत असते. उदारीकरणामुळे सर्वसामान्यांची कर्यशक्ती मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. त्यामुळे खाजगी वाहनांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. आजच गर्दीच्या वेळी रस्त्यावर वाहनांची रांग लागताना आपल्याला दिसून येते. २०३० पर्यंत खाजगी वाहनांची संख्या जवळपास दुपटीने वाढण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्येवर आतापासूनच विचार केला पाहिजे. तरच या परिस्थितीचा सामना आपल्याला करता येईल. शहरातील बहुतांश लोकसंख्या ही लघु आणि मध्यम उत्पन्न गटातील असते. शहरातील गगनाला भिडणाऱ्या जमिनीच्या दराने तसेच बांधकामाच्या वाढीव खर्चामुळे त्यांना परवडणाऱ्या किमतीमध्ये घरे उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे त्यांना झोपडपट्टीचा आसरा घ्यावा लागतो. आज मुंबईतील ६० टक्के जनता झोपडपट्टीमध्ये राहते. झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांची आजची परिस्थिती पाहिली ती कुणाही सुजान नागरिकाची मान लाजेने खाली जाते. २०३० मध्ये परवडणाऱ्या घरांची मागणी ३.८ कोटी वर जाण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे झोपडपट्ट्यांमध्ये वाढ होतच राहणार आहे. शहरीकरणाचा परिणाम पर्यावरणावर ही मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. शहरीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर वृक्षतोड होत असते. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो.

समुद्राची पातळी वाढत आहे. डोंगराचा रास होत आहे. नुकत्याच झालेल्या उत्तरकाशीतील जलप्रलयाला सुद्धा अनियंत्रित बांधकाम जबाबदार आहे असे तज्ञांचे मत आहे. कॉंक्रीट विटा यासारखे घर कामासाठी लागणारे साहित्य दिवसा उष्णता शोषून घेतात. त्यामुळे शहरातील घरे रात्री गरम होत असतात. शहरातील वेगवेगळ्या घडामोडीमुळे वातावरणात वेगवेगळे विषारी द्रव्य उत्सर्जित केले जातात. जसे कार्बन डाय—ऑक्साइड, सल्फर डायऑक्साइड यांचे प्रमाण खूप वाढत चालले आहे. त्यामुळे शहरात श्वास घ्यायला सुद्धा अडचणी येतात. यामध्ये दुचाकी आणि चारचाकी वाहनातून उत्सर्जित होणाऱ्या धुराचा मोठा वाटा आहे. वाढत्या विकास कामामुळे नैसर्गिक नाले, तलाव मोठ्या प्रमाणावर बुजवले जात आहेत. त्यामुळे पर्यावरणावर आणि जैवविविधतेवर विपरीत परिणाम होत आहे. शहरातील जमिनीतील भूजल पातळी घटली आहे.शहरामुळे सामाजिक व्यवस्थेवर सुद्धा परिणाम होत आहे. आता शहरातून एकत्र कुटुंब पद्धती जवळजवळ नाहीशा झालेल्या आहेत. सर्वजण आत्मकेंद्री झाले आहेत. ते स्वत:च्या कोशात मग्न असून त्यांची सामाजिक बांधिलकी कमी होत चालली आहे. आता वृद्धाश्रमाची गरज वाढते आहे. फ्लॅट संस्कृतीमध्ये शेजारच्या घरात एखाद्यावर हल्ला होत असेल तरी कोणी मदतीला जात नाही.

शहरीकरणातून निर्माण होणाऱ्या समस्या

शहरीकरण म्हणजे सरावसंच प्रगतीची सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक क्रयशक्ती असल्याची मान्य जाते पण शहरीकरण आपल्याबरोबर अनेक नव्या समस्याही घेऊन येतो

१. स्थलांतर

शहरीकरण वाढीच्या प्रक्रियेमध्ये स्थलांतर ही एक फार मोठी समस्या आहे.थोड्या फार फरकाने विकसनशील व विकसित देशांमध्ये सारखीच परिस्थिति असलेली आपल्याला दिसून येते. विविध देशातील शहरांमध्ये ग्रामीण भागातून शहरी भागामध्ये येणाऱ्या लोकांची संख्या ही दिवसेंदिवस वाढतच आहे. हा एक फार मोठा चिंतेचा विषय शहरासाठी होऊन बसलेला आहे.

२. गृहनिर्माण

वाढत्या शहरी लोकसंख्येसाठी गृहनिर्माण हे सर्वात मोठे आव्हान शहरांमध्ये असल्याचे दिसून येते. मध्यमवर्गीयांचे उत्पन्नाच्या तुलनेत घराच्या वाढत्या किमतीमुळे या गटातील लोकांना परवडणारी घरे घेणे कठीण झाले आहे. त्यामुळे अशा ठिकाणी हे लोक राहतात जिथे नियमित पाणीपुरवठा, सांडपाणी व्यवस्था, प्रकाश व्हेंटिलेशन इत्यादीपासून ते वंचित असतात. दिल्लीमध्ये सध्या अंदाजाप्रमाणे येत्या दशकामध्ये पाच लाख घरांचा तुटवडा असेल म्हणून सुरक्षित आणि निरोगी निवारा, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, ड्रेनेज, घरगुती कचरा वाहून येण्यासाठी तरतूद या किमान गोष्टीपासून या लोकांना वंचित राहावे लागत असते.

३. सुरक्षित पिण्याचे पाणी

शहरातील पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत प्रदूषित होत आहे कारण शहरातील पाणी मुळात अपुरे असते आणि भविष्यामध्ये अपेक्षित लोकसंख्या वाढीसाठी पुरेशा प्रमाणात पाण्याच्या उपलब्धतेची समस्या ही तीव्र बनत चाललेली आहे.

४ अस्वच्छता

अस्वच्छता ही शहरी भागात विशेषता झोपडपट्टीतील आणि अनधिकृत वस्त्यांमध्ये तर पाचवीला पुजलेलीच असते. त्यामुळे अनेक प्रकारच्या रोगराई जसे की डायरिया, मलेरिया इत्यादींचा प्रादुर्भाव होतो. असुरक्षित कचरा विल्हेवाट ही शहरी क्षेत्रातील एक गंभीर समस्या आहे. कचरा व्यवस्थापन तर एक कायम मोठे आव्हान शहरी लोकांसाठी असल्याची दिसून येते.

५. आरोग्य आणि शिक्षण

शिक्षण आणि आरोग्य मानवी विकासाचे महत्त्वाचे घटक मानले गेले आहे. शिक्षण आणि आरोग्य या दोन्ही बाबतीत ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी गरिबांची आरोग्याची स्थिती ही जास्त प्रतिकूल असल्याची दिसून येते. सार्वजनिक आरोग्यवस्था दिवसेंदिवस संकुचित होत चालले आहे आणि नागरिकांना अधिकाधिक खाजगी आरोग्य सेवांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. शिक्षणाची देखील अशीच स्थिती आहे.सरकारी

शिक्षण व्यवस्थेचे देखील असेच संकुचित होत चाललेले आहे. त्यामुळे लोकांना खाजगी शिक्षण संस्थावर अवलंबून राहावे लागत आहे. मर्यादित जागा असल्याने समस्याना तोंड द्यावे लागत आहे. सार्वजनिक शैक्षणिक संस्थांची स्थिती निराशा जनक आहे.

६. वाहतुकीची समस्या

उच्च उत्पन्न असणारे व्यक्ती अधिक खाजगी वाहने खरेदी करताना दिसत आहे. तसेच सार्वजनिक वाहतुकीची व्यवस्था अपूर्वी होत आहे. त्यामुळे शहरांमध्ये मोठ्या संख्येने खाजगी वाहने रहदारीच्या ठिकाणी रस्त्यामध्ये गर्दी करत असतात. त्यामधून सार्वजनिक व खाजगी वाहतुकीचे समस्या शहरांमध्ये दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यातून प्रदूषणाचे प्रमाण सुद्धा वाढत आहे.

७. पर्यावरण

मानवनिर्मित आणि नैसर्गिक आपत्ती उडवून धोकादायक परिस्थिती आणि जोखीम निर्माण होत आहेत. युएनडीटीच्या मते भारतात भूकंपाची धोके आहेत. घनतेमुळे आणि प्रचंड लोकसंख्येने शहरी भागात जास्त धोका संभवतो. शहरी भागात उष्णता निर्माण होत आहे. भूजल पुनर्भरण सोपे नसते आणि जलसंपत्ती आपोआप कमी होत आहे. त्यासाठी नियोजनबद्ध कार्यक्रम राबवावे लागणार आहेत.

८. शहरी गुन्हेगारी

शहरी गुन्हेगारी हे देखील एक मोठे आव्हान भारतीय शहरांमधे असल्याचे आपल्याला दिसून येते. थोडक्यात वाढत्या शहरीकरणाबरोबर दाट लोकवस्तीत अपुऱ्या पायाभूत सुविधा, न परवडणारी घरे त्यामुळ खूप झोपडपट्टी वाढत आहे. अनेक प्रश्न तयार होताना दिसून येत आहे. वाढत्या शहरीकरणामुळे येणाऱ्या काळात नवीन आव्हाने निर्माण होणार असून पर्यावरण, कचरा तसेच सांडपाण्याचे होणारे प्रदूषण याकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

सार्वजनिक स्वच्छता आणि आरोग्य

आरोग्य संपन्न जीवन जगण्यासाठी निरोगी पर्यावरणाची परिस्थिती निर्माण करण्याची गरज असते. सार्वजनिक आरोग्य म्हणजे समाजाच्या

एकूण लोकसंख्येच्या आरोग्याची व्यवस्था होय. लोकांच्या आरोग्याचे रक्षण करणे, त्यांची गुणवत्ता वाढवणे व ते सुधारणे यासाठी समाजाने संघटित केलेल्या प्रयत्नांना सार्वजनिक आरोग्य म्हणतात. यामध्ये विविध विज्ञान शाखा, कौशल्य व लोक समजुती यांचा समावेश होतो. म्हणजे सामूहिक प्रयत्नातून आरोग्य टिकवण्याचा दृष्टीने या प्रणालीचा उपयोग केला पाहिजे. सार्वजनिक आरोग्य विषयक कार्यक्रम व सेवा आणि त्यात कार्यरत असलेल्या संस्था यामध्ये रोगाचा प्रतिबंध करणे, समग्र लोकसंख्येच्या आरोग्यविषयक गरजा भागवणे यांच्यावर भर दिला गेला पाहिजे. रोगांचे प्रमाण, अकाली मृत्यू, शारीरिक अस्वस्थता, कुपोषण इत्यादी कमी करणे हे सार्वजनिक आरोग्याचे काम व पूर्व उद्दिष्ट असायला पाहिजे.

सार्वजनिक स्वच्छता

सार्वजनिक स्वच्छता हे सार्वजनिक आरोग्याचे एक महत्त्वाचे अंग आहेत. रोगाचा प्रतिबंध व नियंत्रण करण्यासाठी पर्यावरणाचे नियमन करणाऱ्या यंत्रणा प्रयत्न करत असतात. असे प्रयत्न सार्वजनिक स्वच्छतेचा भाग असतात. सार्वजनिक स्वच्छते बरोबर वैयक्तिक स्वच्छही अंतर्भूत असते. कारण वैयक्तिगत स्वच्छतेमुळे समाजाचे रोगापासून रक्षण करण्याच्या कामाला मदत होते. अनेक प्रकारची व्यवसाय व विविध शासकीय यंत्रणा समाजाचे आरोग्यासाठी एकत्रितपणे काम करतात. पिण्याच्या तसेच वापरण्याच्या पाण्यावर संस्करण करणारी यंत्रे, मलनिस्सारण व्यवस्था तयार करणे व ही यंत्र व्यवस्थित चालू ठेवणे ही कामे स्वच्छता अभियान ते करतात. निरोगी पर्यावरण वृद्धिगत करण्याला सहाय्यभूत ठरतील असे कायदे तयार करून त्याची अंमलबजावणी करण्याचे काम शासकीय यंत्रणा करतात. अन्न खाद्यपदार्थ संस्करण व प्रक्रिया करणे आणि त्यांचे वाटप करणे, घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावणे तसेच पाण्यावर व मलमिसरण व्यवस्थेवर संस्करण करणे ही सार्वजनिक स्वच्छतेची कामे आहेत. शिवाय रस्ते प्रदूषणमुक्त करणे, बेवारस प्राणी यांचे नियंत्रण करण्याचे कामही सार्वजनिक स्वच्छतेमध्ये येते.

अन्न संस्करण व वाटप

कृमी व इतर जीव आणि रासायनिक विषय यांच्यामुळे खाद्यपदार्थ आणि त्यांचे सहजपणे प्रदूषण होते. तयार खाद्य पदार्थ व पेय यांचे नियंत्रण सर्वसाधारणपणे शासकीय यंत्रणा करतात. खाद्यपदार्थावरील संस्करण त्यांच्यावर लावायचे खनिजे, चीठ्य व त्यांची अवष्टने त्यांची तपासणी यंत्रणा करतात. शिवाय खाद्यपदार्थ व पेय यांच्या वाटपावर या यंत्रणा लक्ष ठेवतात. एकूणच खाद्यपदार्थाची उत्पादन संस्करण त्याची पाहणी इ. असलेल्या आवश्यक कायदेशीर बाबींची अंमलबजावणी या यंत्रणा न चुकता करतात. परंतु सामाजिक बांधिलकी म्हणून समाजातील सर्व घटकांची सुद्धा यामध्ये जबाबदारी असते. परंतु अनेकदा आपण असे पाहतो की या यंत्रणांना सार्वजनिक ठिकाणी पाहिजे त्या प्रमाणामध्ये लोकांकडून सहकार्य मिळत नाही किंवा त्यांच्यावरती दबाव आणला जातो आणि म्हणून गुन्हेगारी प्रवृत्तीला त्यामुळे अधिक चालना मिळत असते. त्याचा समाजावरती निश्चितच परिणाम होत असतो व संपूर्ण समाजाचे आरोग्य धोक्यात येऊ शकते. यासाठी समाजाने सुद्धा आपली बांधिलकी जपली पाहिजे.

घनकचऱ्याची विल्हेवाट

घनकचरा ही सार्वजनिक स्वच्छतेमधील एक महत्त्वाची समस्या आहे. यामध्ये गावातील व शहरातील मानवनिर्मित कचरा तसेच शेती, खाणकाम, औद्योगिक उत्पादने इत्यादी मधून बनलेल्या टाकाऊ उप पदार्थांचा अंतर्भाव असतो. असे उपपदार्थ, शेतातील वापरलेली अवजारे, लाकडाचा भूसा, कारखान्यातील धातूंचा निरउपयोगी भाग तसेच खाणीतील दगडी कोळशाचे तुकडे, धातूचे कण, इलेक्ट्रॉनिक कचरा इत्यादी असतात. घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याचा बहुतेक पद्धतीमुळे पर्यावरणीय समस्या निर्माण होऊ शकतात. उदाहरणार्थ घनकचऱ्याचे उघडे ढिगारे वाईट दिसतात. त्याची दुर्गंधी दूरपर्यंत येऊ शकते. तसेच उंदीर व इतर प्राण्यांची राहण्याची सोय होते. घनकचरा जाळल्यास दूर होतो व त्यामुळे हवा प्रदूषित होते. तथापि घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची जागा व तो जाळण्याचा भाग योग्य वापरल्यास त्यामुळे

पर्यावरणाची हानी कमी प्रमाणात होत असते.

पाण्यावरील संस्करण

पिण्यासाठी, स्वयंपाक, स्नान, पोहणे इत्यादीसाठी पाणी वापरतात. पाण्याचा वापर होण्यापूर्वी त्यावर संस्करण होणे गरजेचे असते. संस्करण केलेल्या पाण्यात पुष्कळदास सूक्ष्मजंतू, वायरस व इतर रोगकारक सूक्ष्मजीव असू शकतात. त्याला दुर्गंधी येऊ शकते. हे बी.एच. असू शकते. अतिरिक्ति खनिज द्रव्य असल्याने धुण्यासाठी वापरू नये. शहरे, गावे व खेडी यांना जलाशय तसेच भूजल यातून पाणीपुरवठा होतो. अशा जलस्त्रोता मधील पाणी नालाद्वारे जलसंस्क्रम यंत्रणांकडे पाठवितात. तिथे रासायनिक व भौतिक प्रक्रिया करून पाणी शुद्ध केले जाते. असे शुद्ध पाणी भूमीकरणा मार्फत घरे, इमारती व कारखाने इत्यादी पर्यंत पोहचविले जाते. ग्रामीण भागातील पाणीपुरवठ्यतील शुद्धीकरणाला १९०० पासून मोठ्य प्रमाणात सुरुवात झाली. कोणत्याही सार्वजनिक आरोग्य विषयी उपाय अपेक्षित आहे. या उपायामुळे मानवाचे आयुर्मान वाढण्यास अधिक मदत झाली. रोगाचा प्रसार रोखण्यासाठी पाण्यावरती प्रक्रिया करणे गरजेचे असते. सार्वजनिक स्वच्छतेविषयी इतर कामे घरे, कारखाने, रुग्णालय व मनोरंजनाचे ठिकाण येथे विशिष्ट दर्जाची स्वच्छता राखणे आवश्यक असते. यासाठी तसे कायदे केलेले असतात. या स्वच्छतेत कीटक व जंतू यांचे नियंत्रणही अंतर्भूत असते. तसेच सार्वजनिक स्वच्छतेच्या सुविधा पुरवणाऱ्या परवाना देण्याचे नियम केलेले असतात.

अनियंत्रित शहरीकरणावर उपाययोजना

भारतात शहरीकरण वाढते आहे व वाढत जाणारे आहे. भारत एक विकसनशील राष्ट्र असल्याने भारतात शहरीकरण टाळता येत नाही. देशाच्या दरडोई उत्पन्न वाढीमध्ये शहरीकरणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. हे विकसित देशाच्या झालेल्या इतिहासावरून कळते. त्यामुळे भारतात वाढत जाणारे शहरीकरण संकट किंवा आव्हान नसून विकासाची एक संधी आहे. हा व्यापक दृष्टिकोन सरकारने स्वीकारून शहरी विकासाचे धोरण आखले पाहिजे. भारतीय शहरीकरणाने बकालता व

आरोग्य प्रदूषण असे अनेक प्रश्न निर्माण केलेले आहेत. यावर नागरी नियोजन करताना अनुकूल शहरीकरणाचे नियोजन करावे व प्रतिकूल शहरीकरणाच्या दुष्परिणामावर कठोर नियंत्रण बसवावे. त्यादृष्टीने सध्याच्या सरकारची स्मार्ट सिटी योजना एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. या योजनेअंतर्गत शहरातील आर्थिक, सामाजिक संरचनेचा व्यापक स्तरावर विकास करणे व शहरी जीवनाचे गुणवत्तापूर्ण सुधारणा करणे हा मुख्य हेतू असावा.

एन्व्हायरमेंटल पॅनल अँड क्लायमेट अलीकडेच आपल्या मूल्यांकनाचा दुसरा भाग प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये त्यांनी असे म्हटले आहे की जर कार्बन वित्सर्जन कमी केले गेले नाही तर ग्लोबल वार्मिंगची समस्या निर्माण होणार आहे आणि या परिस्थितीचा भारतावर खूप जास्त परिणाम होईल. आयपीसीसी ने पहिल्यांदाच वेगवेगळ्या प्रांताचे मूल्यमापन केले आहे. परंतु या अहवालावर अजूनही पाहिजे त्या प्रमाणामध्ये चर्चा झालेली नाही. सध्या सर्व देशांच्या नजरा रशिया आणि युक्रेन यांच्यातील युद्धावर आहे. वस्तूचा युद्ध हे प्रदूषणाचे मोठे कारण ठरते. युद्धामध्ये वापरला जाणारा दारूगोळा आणि शस्त्र अधिक प्रदूषण आणि वायु स्वरूपात सूक्ष्म घन निर्माण करतात. लढाऊ विमाने देखील प्रमुख प्रदूषके मानले जातात. एवढेच नव्हे तर हवामानाचा मुद्द्यावर गुंतवलेले रक्कम सुद्धा युद्धाच्या दिशेने पळवली जाते. म्हणजे त्या पैशातून पर्यावरणाच्या समस्या सोडवण्याच्या दृष्टीने काहीही होत नाही. पर्यावरणाला हानी पोहोचवणाऱ्या प्रश्नाविरुद्ध लढण्याची संधी आपण गमावतो असेच म्हणावे लागेल. सध्या एकमेकांशी वाद निर्माण करण्यापेक्षा एक ग्रुप दाखवून समाधान पाहिजे पर्यावरणाचा ऱ्हास आपण मर्यादेपेक्षा अधिक केला आहे. अलीकडच्या काळात चक्रीवादळे आणि मान्सून आधी समस्या वारंवार वाढत असलेल्या दिसून येता अतिरेकी हवामानाच्या घटनांमुळे सातत्याने समाजमनावरती त्याचा परिणाम होत आहे. समुद्राच्या पृष्ठभागाची ऊँची वाढत आहे. किनारी भागात अत्यंत प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण होत आहे. जागतिक तापमानात वाढ होण्यास शहरे आणि शहरी केंद्रे सातत्याने कारणीभूत ठरत आहे.

पर्यावरणावर विपरीत परिणाम होत आहे. शहरे केवळ स्वत:ला जागतिक तापमान वाढीशी जुळवून घेत नाही तर जागतिक तापमानावर प्रभाव टाकत आहे. अहवालानुसार आणि शहरीकरण्यामुळे केवळ उष्णता वाढण्याचे काम केले नाही तर एरोसिन वाढवण्याचे काम केले आहे. हवामान आणि जलवायूचा त्याच्यावर सतत परिणाम होत असतो. शहरांमध्ये उंच इमारती उभ्या राहिल्या असून त्यासाठी वापरली जाणारी सामग्री ही रेडिएट करणारी असते. त्यामुळे रात्रीच्या किमान तापमानात वाढ झाली आहे. सुविधांच्या नावाखाली शहरांमध्ये रात्रंदिवस वापरली जाणारी उपकरणे किंवा रस्त्यावर सतत वाहनांमुळे तापमान वाढ होत आहे. शहरीकरणामुळे वाढणारे तापमान हे वादळे आणि विजा कोसळण्यासाठी आव्हान विषयी घटनांची वारंवारिता वाढवण्यासाठी कारण ठरत आहे. त्याचा परिणाम पावसावर होतो. सध्याच्या काळात अनेक मुसळधार पावसाची वारंवारिता वाढली आहे असे नाही तर हवामान विषयक अतिरेकी घटनांमध्ये ही वाढ झाली आहे. आयपीसीसीच्या अहवालात असे दिसून आले आहे की मध्यम स्वरूपाच्या पावसाचे प्रमाण कमी झाले आहे.वाढते जागतिक तापमान मान्सूनवर अशा प्रकारे नकारात्मक परिणाम करत आहे. शासनाची सर्व धोरण कागदावर जेवढी चांगली दिसतात तेवढी जमिनीवर दिसत नाही. सार्वजनिक स्तरावर बरेच काम करावे लागणार आहेत. या दिशेने यंत्रणा सक्रिय केली पाहिजे आणि सर्वसामान्यांना सातत्याने जागरूक राहावे लागेल. अनियंत्रित शहरीकरणावर लवकरात लवकर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. आपण शहरीकरणापासून दूर जावे असे बिलकुल नाही परंतु मध्यम मार्ग नक्कीच काढला पाहिजे. चांगली बाब अशी आहे ही अलीकडच्या वर्षात नवीन पर्याय उपलब्ध झाली असून आता शहरीकरणामधील रस्त्यावर इलेक्ट्रिक वाहने दिसू लागली आहे. प्रत्येक शहराच्या विस्ताराला मर्यादा असते हे आधी समजून घेतले पाहिजे. शहरावर अधिक भार टाकल्यामुळे आपल्याला वायू प्रदूषणाचा त्रास होतो. अभ्यासावरून असे दिसून येते की प्रत्येक शहरात किती प्रमाणात प्रदूषण असू शकते हे आपल्याला माहिती असते पण आपण त्याकडे दुर्लक्ष करत असतो.

आपल्या बदलत्या जीवनसैलीनुसार शहरीकरण आणि शहराचा विस्तार याचा आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रत्येक स्तरावर निकष ठरवून घ्यावे लागतील. आपल्याला विकासही हवा आहे आणि प्रदूषणापासून मुक्ती हवी आहे. त्यासाठी शहरीकरणाचे विकेंद्रीकरण हाच उत्तम पर्याय आहे.

संदर्भसूची

१. घारपुरे विठ्ठल. २००५. लोकसंख्या भूगोल. पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशियल. नागपूर.

२. कुलकर्णी सुमती कानेटकर तारा .१९७९. लोकसंख्या शास्त्र. श्री विद्या प्रकाशन. पुणे.

३. हुमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट २०१६.

४. राव बीपी शर्मा नंदेश्वर. २००९. नागरी भूगोल. वसुंधरा प्रकाशन. गोरखपुर

5.Nels Anderson and Ishwarank.1964. Urban Sociology. New York Publishing House.

6. Joshi Heather and Vijay Joshi. 1976. “Surplus labor in the city a study of Bombay” Oxford University Press, Mumbai.

7. MMRDA “Draft regional plan 1994-2010, Mumbai, 1996.

8. Walter Fernandes and Vijay Paranjpe (ed) “Rehabilitation Policy and Law in India: A right to livelihood” Indian Social Institute, New Delhi, 1997.

❑❑❑

07

भारतीय शेती उद्योगाचे आधुनिकीकरण

प्रा पंकज पुरुषोत्तम मानकर
संशोधक विद्यार्थी

प्रा डॉ जे.डी.पोरे
मार्गदर्शक,
गो.से.विज्ञान कला व वाणिज्य महाविद्यालय खामगाव

सारांश :—

भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर भारतामध्ये शेती हा उद्योग फार मोठ्य प्रमाणात केला जायचा कारण अन्न हे प्राथमिक गरजांमध्ये मिळणारे एक उपजीविकेचे साधन म्हणून त्याकडे पाहिले गेले त्यासाठी भारतीय लोकांची अन्नाची गरज भागवण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शेती या माध्यमातून जास्तीत जास्त उत्पन्न उत्पादित करून लोकांची अन्नाची गरज भागवणे हा त्या काळचा एक आव्हानात्मक उद्देश समोर होता. या सर्व घटकांचा विचार करून पंचवार्षिक योजनांमध्ये त्यांची अंमलबजावणी केली होती. आणि भारतीय शेतीकडे विशेष लक्ष देण्यात भर दिला गेला आणि या पंचवार्षिक योजनेच्या उद्देशांमध्ये शेती हा घटक महत्त्वाचा मानला गेला त्या माध्यमातून शेतीचा आणि शेतीतून निघणाऱ्या उत्पन्नाचा वाटा हा भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी फार मोलाचा ठरला कालांतराने शेती क्षेत्रासाठी वापरण्यात येणारे यंत्र,बी बियाणे, खते यामध्ये काही संशोधन करून ते शेतकऱ्यांसमोर आणले

गेले त्यासाठी विशेष करून भारत सरकारच्या माध्यमातून कृषी संशोधन केंद्र व कृषी विद्यापीठे याची निर्मिती केली गेली त्याचा उद्देश एकच की शेतीचा विकास कमी कालावधीमध्ये कसा होईल आणि जास्तीत जास्त उत्पन्न कसे प्राप्त होईल हा ठेवण्यात आला त्यामध्ये काय बदल केल्या गेले काय आधुनिकरणाच्या माध्यमातून शेतीचा विकास झाला ह्या सर्वांचा अभ्यास करणे ही एक काळाची गरज झाली आणि त्याच माध्यमातून शेती आधुनिकीकरणाकडे कशी वाटचाल झाली हे पहाणे.. आणि त्या माध्यमातून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरची शेती आणि एकविसाव्या शतकातील आधुनिकरणाच्या माध्यमातून केलेले गेले शेती यामध्ये काय फरक झाला हे दिसेल आणि त्यासाठी भारत सरकारच्या कोणत्या धोरणाचा अवलंब करण्यात आला आहे हे पाहणे आणि त्याचा आजच्या शेतकऱ्यावर काय परिणाम झाला हे पाहणे.

शेती उद्योगाच्या आधुनिकीकरणामुळे आजचा शेतकरी स्पर्धेमध्ये किती प्रमाणात टिकू शकतो आणि त्याची आर्थिक दृष्ट्या परिस्थितीमध्ये असा व किती बदल झाला हे दिसेल आजच्या काळात आधुनिकरणाच्या क्षेत्रामध्ये शेती क्षेत्राला खरंच किती फायदा झाला हे दिसेल.

मुख्य शब्द :— भारतीय शेती, रोजगार, राष्ट्रीय उत्पन्न, पहिली पंचवार्षिक योजना, हरितक्रांती,

प्रस्तावना :—

भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी शेतीचे स्वरूप मागासलेले होते क्षमाची व शेतीची उत्पादक कमी होती. शेतीची लागवड अत्यंत परंपरागत व जुन्या पद्धतीने होत होती. त्यावेळी जवळपास साडेसहा कोटी शेतकरी मिळून एक हजार पेक्षाही कमी ट्रॅक्टर होते. रासायनिक खतांचा शेतीतील वापर अत्यंत नगण्य होता. बहुतांश शेतकरी वर्ग जीवन निर्वाह करिता शेती करीत होते. शेतीचे व्यावसायिकरण मोठ्या प्रमाणात झाले नव्हते. अर्थव्यवस्थेत पैशाचा वापर बराच कमी होता. १९५१—५२ मध्ये शेतकऱ्यांच्या एकूण उपभोगा पैकी ४५ टक्के उपभोग हा त्यांनी स्वत: निर्माण केलेल्या उत्पादनाचा होता. भारतात भू

सुधारणा कार्यक्रम स्वतंत्र प्राप्तीनंतर अमलात आला. तत्पूर्वी भारतात जमीनदारी, महालवारी, रयतवारी अशा भूधारणा पद्धती अस्तित्वात होत्या. १९४७—४८ मध्ये एकूण शेतीचा जवळपास ५७ टक्के भाग जमीनदारी— मालगुजारी व्यवस्थेच्या अंतर्गत येत होता. जमीनदारी पद्धती ही शेतकऱ्यांच्या शोषणावर आधारित होती. या पद्धतीत मुख्य रयत आपली जमीन वाहण्याकरिता कुळांना खंडाने देत असे. या कुळाला कोणतेही कायदेशीर हक्क नव्हते. रयताने ज्या अटी निश्चित केल्या त्यानुसार ते जमिनीची लागवड करावयाचे. मुंबई प्रांत, मध्य प्रदेश येथेही रयतवारी पद्धती अस्तित्वात होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मध्यस्थांचे उच्चाटन करण्याकरता काही प्रयत्न केलेत. परंतु हे पुरेसे नव्हते. आजही भूमीच्या बऱ्याच भागावर जमीनदारांचा अधिकार आहे. यामुळे शेती करणाऱ्या मजुरांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होत आहे. त्यानंतर भारतात भारत सरकारने या सर्व घटकांचा विचार करून काही कृषी धोरणांची अंमलबजावणी केली त्याचा उद्देश हाच की देशापुढे असणारे अन्नधान्याचे सर्वात मोठे आव्हान या सर्व घटकांचा विचार करून शेतीमध्ये काही बदल करावा त्यासाठी काही योजना आखाव्यात आणि शेतातील उत्पादन वाढवावे हा होता.

स्वातंत्र्यानंतर भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जाऊ लागला. १९६०. त्यात दशकात तंत्र वैज्ञानिक बदलामुळे शेवटी उत्पादनात वाढ झाली. कालांतराने सेवा, औद्योगिक क्षेत्राचा विकास वेगाने झाल्याने देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात त्याचे योगदान वाढले असले, तरी रोजगार निर्मिती, जलद औद्योगीकरण आंतरराष्ट्रीय व्यापार, ग्रामीण विकास इत्यादी क्षेत्रांच्या विकासाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष हातभार शेती क्षेत्रामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला लागला. स्वातंत्र्यानंतर रोजगार निर्मितीचे प्रमुख साधन म्हणून शेती क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे. हंगामी रोजगाराबरोबर अप्रत्यक्ष रोजगार निर्मिती शेती क्षेत्रामुळे झालेली आहे. १९५१ ते २०११ या काळात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ७० वरून ५४.६ टक्क्यापर्यंत घटत असले, तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीमुळे अप्रत्यक्ष रोजगार संधी मोठ्या प्रमाणात

निर्माण झालेल्या दिसून येतात. शेती क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील असणारा वाटा अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्व अधिक स्पष्ट करतो.
स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात शेतीचा वाटा (१९९९ किमतीनुसार)

वर्ष	शेतीचा हिस्सा (टक्केवारी मध्ये)
1950-51	56.6
1970-71	45.9
1990-91	34.0
2000-01	24.7
2010-11	14.5
2013-14	13.9

स्त्रोत— आर्थिक सर्वेक्षण २०१३—१४ (२) दत्त सुंदरम : इंडियन इकॉनॉमी

वरील कोष्टकावरून हे स्पष्ट होते की, १९५०—५१ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये शेतीचा वाटा ५६.६% इतका होता. तो २०००—०१ मध्ये २४.७% इतका कमी झाला. पुढे २०१०—११ मध्ये १४.५ ते २०१३—१४ मध्ये तो १३.९% इतका कमी झाला. एकेकाळी राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेतीचा वाटा सर्वाधिक होता. तो कालांतराने घटत गेला असला, तरी उद्योग व सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढण्यास शेती क्षेत्रामुळे चालना मिळालेली दिसते.

आर्थिक नियोजन व शेतीचा विकास :—

स्वातंत्र्यानंतर जलद विकासासाठी आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार केला. नियोजनाची अंमलब्यांनी योग्य पद्धतीने होण्यासाठी शेतीची भूमिका पुढीलप्रमाणे राहिलेली दिसते.

१. शेतमालाचे उत्पादन पुरेसे झाल्यास शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन औद्योगिक वस्तूंना मागणी वाढवून उद्योगांचा विकास होईल. अन्यथा नियोजनामध्ये अपयश येईल.

२. शेतीच्या विकासाचा व दारिद्र्य निर्मूलनाचा प्रत्यक्ष संबंध असल्याने दारिर्द्य निर्मूलना बरोबर भाव वाढीवर आळा घालता येईल. त्यामुळे नियोजनाचे उद्दिष्ट साध्य करणे शक्य होईल.

३. नियोजनाची प्रक्रिया ही देशातील उपलब्ध भांडवलावर अवलंबून असते. शेतीचा विकास झाल्यास ग्रामीण बचतीच्या माध्यमातून भांडवल पुरवठा योग्य प्रमाणात होऊन नियोजन यशस्वी करता येईल.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्व लक्षात घेतले असता, भारतीय आर्थिक विकासामध्ये शेतीचा विकास होतो ही एक प्राथमिक गरज मानली जाते. त्याची कारणे पुढील प्रमाणे पाहता येतील. शेती क्षेत्रामधून वाढत्या लोकसंख्येला लागणारे अन्नधान्य आणि औद्योगीकरणाला आवश्यक असणारा कच्चामाल उपलब्ध होण्यासाठी बाजारातील शेतमालाचा पुरवठा होण्याकरिता शेतीचा विकास महत्त्वाचा आहे.

पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१—११९५६) :—

या योजने दरम्यान शेती मागासलेल्या अवस्थेत असून देखील ७०% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून होती. मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्याच्या आयातीवर अवलंबून घ्यावी लागत असे. या वास्तव परिस्थितीचा अंदाज घेऊन नियोजन आयोगाने पहिल्या योजनेत शेताला अधिक प्राधान्य दिले. औद्योगिक विकासासाठी कच्चा मालाचा योग्य पुरवठा करण्यासाठी शेती उत्पादन वाढविणे गरजेचे होते. म्हणून या पंचवार्षिक योजनेत शेतकऱ्यांच्या शेतीच्या बाबतीत असणारी परंपरागत मानसिकता बदलून उत्पादन वाढीच्या दृष्टीने प्रेरणा जागृत करणे गरजेचे होते. या योजनेच्या एकूण १९६०.०० कोटी रुपये खर्च पैकी १५% शेती व १६% जलसिंचनावर चर्चा करण्यात आला. १४ लाख हेक्टर जमीन जलसिंचनासाठी आणण्यात आली. सामुदायिक विकास योजनेअंतर्गत ४० टक्के खेडी योजनेअंतर्गत आणण्यात आली. अन्नधान्य व तेलबियाच्या बाबतीत अपेक्षित उद्दिष्टांच्या पेक्षा अधिक प्रमाणात उत्पादन झाल्याने परिणामी अन्नधान्याची आयात कमी झाली. परकीय चलनाची बचत करता आली व किंमत पातळी स्थिर ठेवण्यात यश मिळाले.

औद्योगिक विकासाला शेतीची मदत :—

देशातील विविध उद्योगांना लागणारा कच्चामाल शेतीतून पुरविला जातो. शेतीला आदाने पुरविणारे व शेती उत्पादनाचा कच्चामाल म्हणून

वापर करणारे उद्योग यात येतात. अल्प विकसित देशातील ग्रामीण भागांच्या परिवर्तनाचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणजे शेती उद्योग होय. सुती व ताक कापड उद्योग, साखर, वनस्पती इत्यादी उद्योग शेतीवर अवलंबून आहेत. बहुतांश लघु व कुटीर उद्योगांना आवश्यक कच्चामाल शेतीतूनच मिळतो. शेती व उद्योग यातील हा संबंध सेवा क्षेत्रालाही चालना देणारा ठरतो. कच्चा मालाच्या वाहतुकीमुळे अनेक सेवांना भरी मदत होते. अशा प्रकारे शेती क्षेत्र हे औद्योगिक प्रगतीचा आधारस्तंभ ठरतो.

हरित क्रांती :—

शेतीच्या विकासासाठी वापरण्यात येणारे नवीन तंत्रज्ञान म्हणजे हरित क्रांती होय. ही क्रांती शेतीशी संबंधित असल्याने तिला हरितक्रांती असे म्हणतात. शेतीची लागवड पूर्वी पारंपरिक पद्धतीने केली जात होती. त्याऐवजी आता नवीन पद्धती अमलात आणण्यात आल्या. परंपरागत पद्धतीने जमिनीची मशागत करताना पूर्वी ज्या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येत नव्हता त्या तंत्रज्ञानाचा आता वापर होऊ लागल्याने हे तंत्रज्ञान सर्वार्थाने नवीन ठरले. या नवीन प्रकारच्या तंत्रज्ञानात जास्त उत्पादन देणारे बी बियाणे, सेंद्रिय खताच्या जोडीला रासायनिक खते, पीक संरक्षणाचे उपाय अमलात येऊ लागले. या नवीन तंत्रज्ञानामुळे वर्षातून एकाएवजी जास्त पिके घेण्यात येऊ लागली. पिके संरक्षणामुळे रोग व कीड यांचे नियंत्रण झाले. रासायनिक खताच्या वापरामुळे जमिनीची सुपीकता वाढविता आली. यामुळे प्रामुख्याने शेतीत लवकर लागणारी आर्ध्हासी उत्पत्ती नियंत्रित करण्यात आली. अशा प्रकारे भारतीय शेतीचे एक प्रकारे आधुनिकरण करण्यात आले. १९६०—७० या दशकाच्या मध्यानंतर परंपरागत कृषी व्यवहारा ऐवजी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येऊ लागला. याचा परिणाम म्हणजे भारतात जी एक कृषी क्रांती घडून आली तिला हरितक्रांती असे म्हणतात. परंपरागत लागवड पद्धती ही मुख्यत्वे देशी आदानावर अवलंबून होती. या परंपरागत पद्धतीत कार्बनिक खते, जुनीपुराणी अवजारे, बैल यांचा वापर होत होता. आधुनिक पद्धतीत मात्र रासायनिक खते, कीटकनाशके,

उच्च दर्जाची बी बियाणे, संकरित बी बियाणे, यंत्रसामुग्री, विस्तृत सिंचन व्यवस्था, डिझेल व वीज शक्तीचा वापर यांचा वापर होऊ लागला. परिणामत: शेतीशी संबंधित या आदानांचे व साधनांचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांचा वेगाने विकास झाला. शेतीचे यांत्रिकीकरण व सिंचन सोयी यामुळे ग्रामीण भागातील वीज व डिझेल यांच्या उपभोगात वाढ झाली.

स्वातंत्र्यानंतर देशाला जलद आर्थिक विकास करण्यासाठी शेताचा विकास घडवून आणणे अपरिहार्य होते. यासाठी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून शेताला महत्त्व दिले. पहिली योजना यशस्वी झाली, पण दुसऱ्या योजनेमध्ये तुलनेने कमी खर्च केल्यामुळे तीव्र अन्नधान्य समस्या निर्माण झाल्याने नियोजन आयोगाने कायमस्वरूपी अन्नधान्य समस्या सोडवण्यासाठी अमेरिकेच्या फोर्ड फाउंडेशन शेती कमिटीला आमंत्रित केले. कमिटीने पुढील महत्त्वाच्या शिफारसी मांडल्या.

१. विस्तारित शेती ऐवजी प्रकर्षित शेतीचा अवलंब करणे.

२. सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा विकास करणे.

३. बाजारपेठांचा विकास करणे.

४. प्रकर्षित शेताचा अवलंब करताना आधुनिक अवजारे, संकरीत बी बियाणे, रासायनिक खते इत्यादी उत्पादन घटकांचा वापर करणे. सरकारने वरील शिफारसी स्वीकारून पुढील महत्त्वाचे कार्यक्रम हाती घेतले.

अ) प्रकर्षित शेती जिल्हा कार्यक्रम :—

या कार्यक्रमासाठी देशातील विविध राज्यांमधून सात जिल्ह्यांची निवड केली. प्रकर्षित पद्धतीने शेती करण्यासाठी प्रवृत्त केले. या कार्यक्रमाचा सकारात्मक परिणाम कृषी उत्पादनावर झाल्यामुळे पुढे हा कार्यक्रम देशातील ११४ जिल्ह्यांमध्ये राबविला. पाच प्रमुख पिकांच्या उत्पादनात वाढ झाल्याने देशांमध्ये हरित क्रांती घडून आली.

ब) आधुनिक उत्पादन घटकांचा पुरवठा :—

१. संकरित बियाणांचा वापर :—

१९६६ नंतर भारतीय शेतीमध्ये संकरित बियाणांच्या वापरामुळे गहू, तांदूळ या पिकांची उत्पादनामध्ये प्रचंड वाढ घडून आली, पण

त्याचबरोबर मका, बाजरी व ज्वारी या पिकांचे उत्पादनही वाढले. संकरित बियाण्यांचा पुरवठा होण्यासाठी सरकारने राष्ट्रीय बियाणे महामंडळ, राज्य शेती महामंडळ, राज्य बियाणे महामंडळ इत्यादी महामंडळांची स्थापना केली.

२. जलसिंचन सुविधांमध्ये वाढ :—

संकरित बियाण्यांच्या वापराबरोबर रासायनिक खतांचा वापर आवश्यक असल्याने योग्य प्रमाणात पाणी उपलब्ध नसेल तर खतांचा पुरेसा डोस शेताला देता येत नाही. म्हणून सरकारने नियमित पाणीपुरवठा करण्यासाठी स्वातंर्त्यानंतर प्रत्येक पंचवार्षिक योजनांमध्ये जलसिंचनावर अधिक खर्च केलेला दिसून येतो. त्यामुळे एकूण जलसिंचना खालील असलेले जमिनीचे प्रमाण वाढल्यामुळे १९५१—५२ मध्ये एकापेक्षा अधिक वेळा जमीन वापराचे प्रमाण हे ११.८७: वरून १९८०—८८ मध्ये हे प्रमाण १४.००% पर्यंत वाढले

३. खतांचा पुरेसा पुरवठा :—

संकरित बियाण्यांचा वापर व योग्य जलसिंचनाच्या पुरवठ्याबरोबर खतांचा योग्य पुरवठा हा हरितक्रांती घडून येण्यास महत्त्वाचा जबाबदार घटक मानला जातो. सरकारने पहिल्या तीन योजनांमध्ये खतांचे कारखाने सुरू करून देखील मोठ्या प्रमाणात खतांची आयात करावी लागली. संकरित बियाण्यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर झाल्याने खतांना असणारी मागणी वाढली व हरितक्रांतीला पोषक वातावरण तयार झाले.

४. कीड नियंत्रण व पीक संरक्षण :—

संकरित बियाण्यांच्या वापरामुळे उत्पादनात वाढ झाली, पण जैविकदृष्ट्या संकरित बियाण्यांमध्ये रोग प्रतिकार क्षमता कमी असल्याने सरकारला कीड नियंत्रणासाठी योजना आखाव्या लागल्या. तसेच अधिक रासायनिक खतांच्या वापरामुळे पिकांवर रोगराई पाडण्याचे प्रमाण वाढीस लागले. त्यामुळे १९८० मध्ये तन नाशक व कीटकनाशकांचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन केले.

५. तंत्र वैज्ञानिक बदल घडवून आणला :—

देशात हरित क्रांती घडून येण्यास हा एक तितकाच महत्त्वाचा

घटक मानला जातो. शेतीमध्ये यांत्रिकीकरणामुळे रोजगारावर विपरीत परिणाम जरी होत असला, तरी एकूण यांत्रिक अवजारांच्या वापरामुळे शेती उत्पादनाचे प्रमाण वाढले. उदा. यांत्रिक अवजारांचा वापर केल्यास शेतकऱ्याला आपली जमीन दुसऱ्या पिकासाठी लवकरात लवकर तयार करता येणे शक्य झाले. त्यामुळे वर्षातून एकापेक्षा दोन ते तीन पिके घेण्यास शेतकऱ्यांना शक्य झाले. थोडक्यात यांत्रिक अवजारांच्या वापरामुळे शेती उत्पादनात वाढ घडून आलेली दिसून येते.

६. प्रत्यय व विपणन सुविधांचा विकास :—

शेतीची उत्पादकता वाढविण्याकरिता उत्तम बियाणे, कीटकनाशके, सिंचन व्यवस्था, यंत्रसामग्री यांची आवश्यकता असते व यांच्या वापराकरता भांडवलाची गरज असते. परंतु लहान व सीमांत किसानाजवळ भांडवलाची कमतरता असते. म्हणून सहकारी ऋण संस्थानांनी मोठ्या शेतकऱ्यांनी या छोट्या शेतकऱ्यांना कर्ज उपलब्ध करून दिले पाहिजे. व्यापारी अधिकोष व क्षेत्रीय ग्रामीण सुद्धा अशी मदत करण्याचे निर्देश द्यावयास हवे. तसेच या छोट्य शेतकऱ्यांना विपणाच्या सोयी सहजपणे उपलब्ध होतील अशा प्रकारे वित्त व विपणन सोयींचा विकास होणे आवश्यक आहे. यामुळे छोट्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाच्या योग्य किमती मिळू शकतील.

७. कृषी अनुसंधान :—

सध्या कृषी अनुसंधान यांचे कार्य इंडियन असोसिएशन ऑफ घ्रीकल्चर रिसर्च विविध कृषी विश्वविद्यालय व इतर काही विशिष्ट संस्था यांच्याद्वारे केले जाते. या संशोधनाचा परिणाम म्हणजे उत्पादकतेत वाढ करणाऱ्या बियाणांचा शोध लागला. याच बरोबर निर्णय क्षेत्रात प्रयोगशाळेत भूमीचा पोत तपासणे, भू संरक्षण करणे, शेतीत यंत्राचा सुयोग्य वापर करणे व पिकांवर पडणाऱ्या रोगांचा नाश करणे इत्यादी बाबत अधिकाधिक संशोधन करण्याची आवश्यकता आहे.

हरित क्रांती घडून येण्यामध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांबरोबर लहान व सीमांत शेतकऱ्यांनी तितकाच महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे. कारण अपुऱ्या उत्पन्न अभावी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे त्यांना कठीण

जात असल्याने सरकारने लहान शेतकरी विकास संस्था व सीमांत शेतकरी विकास संस्था स्थापन करून लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान खरेदी करता यावे यासाठी संस्थात्मक कर्ज पुरवठा केला. सरकारने हरित क्रांतीच्या माध्यमातून नवीन तंत्रज्ञाचा वापर करून बाजारामध्ये नवीन वस्तू उपलब्ध करून दिल्या. शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञान खरेदी करता यावे व शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास स्थिरता निर्माण व्हावी म्हणून सरकारने योग्य वेळी, योग्य प्रमाणात व योग्य व्याज दराने शेतीला कर्ज पुरवठा केल्याने कृषी उत्पादनात नवीन तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी शेतकरी प्रवृत्त झाला. प्रामुख्याने सहकारी बँका, विभागीय ग्रामीण बँक, नाबार्ड इत्यादी बँकांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा झाल्याने शेतीमध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यात आला. शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाच्या विक्रीतून निश्चित किमान किंमत मिळावी, अशी व्यवस्था केली. कारण स्वातंर्त्यानंतर शेतीची किंमत व्यवस्था ही उत्पादकापेक्षा ग्राहकांना अधिक फायदेशीर होती. त्यामुळे शेती उत्पादनावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम झाला होता. म्हणून सरकारने १९६५ मध्ये शेती किंमत आयोगाची स्थापना केली यामुळे शेतकऱ्यांना अधिक अधिक उत्पादन करण्याची प्रेरणा मिळाली व त्यामुळे देशात हरितक्रांती घडून आली. देशभरातील जलसिंचनाच्या सुविधांचा कार्यक्रम तयार करून जलसिंचनाच्या सुविधा अधिका अधिक उपलब्ध करून जमीन वापराची तीव्रता वाढविणे, हा या बहु—पीक कार्यक्रमाचा प्रमुख हेतू होता. १९५० मध्ये एकापेक्षा अधिक वेळा वापरात असणाऱ्या जमिनीचे प्रमाण १.३ हेक्टर होते. ते १९७०—७१ मध्ये २.५ को. हेक्टर इतके वाढले. यावरून असे स्पष्ट होते की, वर्षातून एकापेक्षा अधिक पिके घेणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या प्रवृत्ती मध्ये वाढ झाल्याने हरित क्रांती घडून आली.

हरित क्रांती पूर्वी भारतीय शेतकरी शेतीकडे उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पाहत होता, पण हरित क्रांतीमुळे भारतीय शेतकरी शेतीत आधुनिक अवजारांचा वापर करण्यास तयार झाल्यामुळे शेतीमध्ये व्यावसायिक दृष्टिकोन तयार झाला. अन्नधान्याच्या उत्पादनाबरोबर

शेतकरी व्यापारी पिके घेऊ लागला. बियाण्यांचा परिपक्व कालावधी कमी असल्यामुळे कमी कालावधीत शेतकऱ्याला अधिक उत्पन्न मिळवता आल्याने शेतकऱ्यांच्या शेतीकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात बदल झाला. मुळात शेती क्षेत्रामध्ये श्रम प्रधान उत्पादन तंत्राचा वापर मोठ्या प्रमाणात होत असतो त्यामुळे रोजगारांच्या संधी निर्माण होत असतात. पण हरित क्रांतीमुळे शेतकरी वर्षातून एकापेक्षा अधिक वेळा पिके घेऊ लागल्यामुळे पेरणी, कापणी व मळणी यासाठी मोठ्या प्रमाणात रोजगार वाढला. त्यामुळे ग्रामीण बेरोजगारीचा प्रश्न हरितक्रांतीमुळे काही प्रमाणात सोडवता आला असे म्हणता येईल. हरित क्रांतीमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यामुळे शेती उत्पादनाच्या प्रक्रियेत आधुनिक उत्पादन तंत्राचा वापर वाढला. उदा. यांत्रिक अवजारांचा उपयोग वाढला. तसेच शेतीमध्ये दीर्घकालीन गुंतवणूक म्हणजे जमिनीचे सपाटीकरण, बांध बंदिस्ति, विहिरी खणणे इत्यादी सारख्या भांडवली गुंतवणुकीत हरित क्रांतीमुळे वाढ घडून आली. शेती क्षेत्र व औद्योगिक क्षेत्र ही दोन क्षेत्रे परस्परांवर अवलंबून असतात. हरितक्रांतीमुळे उद्योगाला लागणाऱ्या कच्चामाल उपलब्ध झाला. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात उद्योगांना दर्जेदार व कमी खर्चात वस्तूचे उत्पादन करता आल्यामुळे औद्योगिक विकासाला पोषक वातावरण तयार झाले. तसेच ऊस, कापूस व ताग या पिकांच्या उत्पादनामुळे त्यावर आधारित उद्योगांचा विस्तार झाला. त्याचबरोबर हरित क्रांतीमुळे शेती उत्पादनाला लागणाऱ्या उत्पादन घटकांची मागणी वाढल्यामुळे यांत्रिक अवजारे, खते, कीटकनाशके इतर अवजारे इत्यादी वस्तूंच्या निर्मितीसाठी नवीन उद्योगांचा विकास झाला. किंमत पातळी स्थिर राहणे ही देशाच्या समतोल विकासासाठी आवश्यक असते. सर्वसामान्यांच्या बाबतीत अन्नधान्य किंमत अस्थिर राहिल्यास असंतोष निर्माण होत असतोय परंतु हरित क्रांतीमुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे अन्नधान्याच्या मागणी प्रमाणात पुरवठा झाल्यामुळे शेतमालाच्या किमतीमध्ये स्थिरता प्रस्थापित होण्यास मदत झाली.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर खऱ्या अर्थाने शेती उद्योगाचे आधुनिकीकरणाकडे वाटचालीचे सत्र सुरू झाले त्यामध्ये मध्यस्थांचे उच्चाटन करण्याकरिता

कास्तकारांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याकरिता भूमीची महत्तम सीमा निर्धारित करण्याकरिता तसेच शेतीचे पुनर्सगठण करण्याकरिता प्रयत्न करण्यात आले तरी त्यांना म्हणावे तसे यश आले नाही. म्हणून भू सुधार कार्यक्रम यशस्वी व्हावे म्हणून सरकारने प्रभावी पावले उचलण्याची नितांत आवश्यकता आहे. कसेल त्याची जमीन हे तत्व प्रत्यक्षात उतरण्याकरिता अथक प्रयत्न व्हावयास हवेत. मालकी हक्क मिळाल्याशिवाय असणाऱ्याला शेतीत गुंतवणूक करून उत्पादन वाढविण्याची प्रेरणा होऊ शकत नाही म्हणून भू सुधार कार्यक्रम ही पहिली अनिवार्य अट आहे. सुधारित व दर्जेदार बियाण्यांच्या वापरामुळे उत्पादकतेत वाढ होऊ शकते. याकरिता जास्तीत जास्त क्षेत्रांच्या जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना उत्तम दर्जाच्या बियाणांचा वापर करण्यात प्रोत्साहित केले पाहिजे. त्यांना बीजारोपण, खत, सिंचन करण्याच्या पद्धती याविषयी प्रशिक्षित करावयास हवे. उत्तम दर्जाच्या बियाणा करिता खतांची मोठ्य प्रमाणावर आवश्यकता असते. कृषी तज्ञांच्या मते, भूमिती उत्पादकता टिकवण्याकरता जेवढ्या खतांची आवश्यकता असते त्याच्या केवळ एक दशांश खताचा वापर शेतकरी शेतात करीत असतात. प्रामुख्याने नायट्रोजन, फॉस्फरस व पोटॅश अशा खतांचा योग्य प्रमाणात उपयोग केल्यास जमिनीच्या उत्पादक वाढ होऊ शकते असे अनुभव दिसून येते. उत्तम बी बियाणे व त्याच्या जोडीला उत्तम खताचा वापर करावयाचा झाल्यास सिंचनाची यथायोग्य व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. सिंचन व्यवस्था योग्य प्रकारची असल्यास एकाच जमिनीतून दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक पिके काढता येतात म्हणजे जमिनीची उत्पादकता वाढविता येते. सिंचन व्यवस्थेचा योग्य प्रकारे विकास होण्याकरिता कालवे खोदणे, उपलब्ध जलसाधनांचा महत्तम वापर, नव्या योजनांची अंमलबजावणी, विपुल पाणी असलेल्या प्रदेशातून कमी पाणी असलेल्या प्रदेशात पाण्याचे प्रवाह वळविणे इत्यादी धोरणांचा पाठपुरवठा करण्याची गरज असते.

कृषी वैज्ञानिकांच्या मते पिकांच्या पाच टक्के भागाचा कीटक, उंदीर, रोगराई यामुळे नाश होतो. बहुतांश कास्तकारांना कीटकनाशक

औषधी बाबत उपयुक्त अशी माहिती नाही. काही शेतकऱ्यांनी अशा कीटकनाशकांचा वापर सुरू केला आहे. परंतु आजूबाजूचे शेतकरी जोपर्यंत अशा औषधांचा वापर करीत नाही तोपर्यंत कीटकनाशक औषधांचा वापर करणाऱ्या हस्तकारांना फायदा नाही. म्हणून अशा कार्यक्रमाची अंमलबजावणी सरकारी पातळीवर होणे अत्यावश्यक आहे. सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या साह्याने कमी किमतीत अशा प्रकारच्या औषधांची फवारणी व्हावयास हवी, तर पिकांची नासधूस थांबून उत्पादकता वाढेल. शेतीत यंत्राचा वापर केल्यास शेतीची उत्पादकता वाढू शकते असा सर्वसामान्य समज आहे. यांत्रिकीकरणाच्या समर्थकांचे म्हणणे आहे की यांत्रिकीकरणाच्या सहाय्याने भूमी व श्रम यांची उत्पादकता वाढते, उत्पादन व्यय घटतो, वेळेची बचत होते व आर्थिक अधिक्यता वाढ होते. शेतमालाच्या उत्पादनात यंत्रसामग्रीचा वाटा असतो तसाच बी बियाणे, खते, सिंचन व्यवस्था यांचाही वाटा असतो हे लक्षात घेणे भाग आहे असे असले तरी यंत्रांच्या उपयोगामुळे श्रमाची बचत होते व या श्रमाचा उपयोग इतर क्षेत्रात करता येतो. शेतीची उत्पादकता वाढविण्याकरिता उत्तम बियाणे, कीटकनाशके, सिंचन व्यवस्था, यंत्रसामग्री यांची आवश्यकता असते व यांच्या वापराकरिता भांडवलाची गरज असते. परंतु लहान व सीमांत शेतकऱ्यांजवळ भांडवलांची कमतरता असते. म्हणून सहकारी ऋण संस्थानांनी मोठ्या शेतकऱ्याऐवजी या छोट्या शेतकऱ्यांना कर्ज उपलब्ध करून दिले पाहिजे. व्यापारी अधिकोष व क्षेत्रीय ग्रामीण अधिकोषांना सुद्धा अशी मदत करण्याचे निर्देश द्यावयास हवे. तसेच या छोट्या शेतकऱ्यांना विपनाच्या सोयी सहजपणे प्राप्त होतील अशा प्रकारे वित्त व विपणन सोयींचा विकास होणे आवश्यक आहे. यामुळे छोट्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाच्या योग्य किमती मिळू शकतील.

शेती क्षेत्रातील धोरणांचे घटक :—

१. उत्पादन पद्धती भारतीय शेतीत अल्पकाळात उत्पादनता लक्षणीय वाढ करण्याचा एकमेव उपाय आहे. खाद्यान्न स्वावलंबी होण्याकरिता अशा प्रकारच्या उत्पादन पद्धतीचा वापर व्हावयास हवी की ज्यामुळे पुरेशा प्रमाणात अतिरिक्त अन्नधान्य निर्माण होऊ शकेल.

२. भारतीय कृषी आदानाची उपलब्ध कमी आहे. त्यामुळे संपूर्ण देशाची गरज भागत नाही. त्यामुळे त्या आदानांच्या उपलब्धतेत वाढ व्हाव्यात हवी.

३. कृषी आदानांचा अधिक प्रमाणात वापर झाल्यास वर्धी उत्पत्ती नियम अमलात येऊ शकतो.

४. ग्रामीण भागात श्रेष्ठ प्रकारांच्या लागवड पद्धतीची कल्पना शेतकऱ्यांना देण्याचे कार्यक्रम आखून त्यांना उत्तेजन दिल्यास कृषी उत्पादनात वाढ होऊ शकते. सखोल कृषी विकास कार्यक्रमात एक लाभदायक चक्र गतिशील होऊ शकते. अशा प्रकारच्या कार्यक्रमांच्या प्रभावामुळे भारतीय कृषीची उत्पादकता वाढू शकते.

५. विशिष्ट क्षेत्रात उत्पादन वृद्धीचा इतर क्षेत्रातील उत्पादनावर प्रभाव पडू शकतो उदाहरणार्थ देशात कृषी उत्पादनात वाढ झाल्यास प्रामुख्याने अन्नधान्यांच्या निर्देशातून होणाऱ्या आयातीत घट होऊन दुर्लभ विदेशी चलनात बचत होऊ शकते.

स्वतंत्र प्राप्तीनंतर देशामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला फार महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले जशी जशी वर्ष गेली तसा तसा शेतीमध्ये शेतकऱ्यांनी व भारत सरकारने काही अत्याधुनिक यंत्रांच्या माध्यमातून शेतीमध्ये बदल करण्याचा प्रयत्न केला त्यासाठी भारत सरकारने पंचवार्षिक योजनेत तशाच तरतुदी केल्या आज २१ व्या शतकात शेतकऱ्यांनी शेतीसंबंधी झालेले हे सर्व बदल आत्मसात करून त्याचा उपयोग शेतीमध्ये केला जेणेकरून त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल व वेळेची बचत होईल. या यंत्र युगात पारंपारिक शेती न करता यांत्रिकी शेतीचा अवलंब शेतकऱ्यांनी केला शेती हा उद्योग ज्या प्रमाणात विकसित झाला त्या प्रमाणात त्यांचे उत्पन्नही वाढले शेती आधुनिकरणांमध्ये काही ठराविक बाबींचा अवलंब केला गेला त्यामुळे आजच्या या स्पर्धेच्या युगात शेती उद्योग टिकून आहे त्यासंबंधी घटक खालील प्रमाणे

१. शेतीसंबंधी सर्व कामे ही जास्तीत जास्त यंत्राच्या साह्याने केली जाऊ लागली आहे त्याचा फायदा असा की शेतकऱ्यांचा वेळ वाचतो आणि

उत्पन्नामध्ये वाढ होते.

२. शेतीमध्ये संकरित बि—बियाणांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात वाढला त्याचबरोबर कीटकनाशकांचा उपयोगही या आधुनिकीकरणांमध्ये शेतीमध्ये करण्यात आला

३. आधुनिकीकरण शेतीमध्ये कमी कालावधीत येणाऱ्या पिकांचा अवलंब करण्यात आला

४. कृषी विद्यापीठात मार्फत केलेल्या सूचनांच्या आधारे पिकांची निवड करण्यात शेतकरी वर्ग दिसून येत आहे

५. शेती विषयी व शेतमाला विषयी सर्व माहिती अद्यावत ऑनलाइन प्रणाली द्वारे उपलब्ध करून देण्यात येत आहे

६. कृषी विद्यापीठामार्फत शेतकऱ्यांनी रासायनिक खताचे व्यवस्थापन कसे करावे याची माहिती शेतकऱ्यांना देण्यात येत आहे

७. बागायती शेतीमध्ये पिकांना पाणी देण्याच्या आधुनिक पद्धतीचा वापर करून पाण्याची बचत करण्यात येत आहे

८. शेतातील पिकांना आधुनिक पद्धतीचा वापर करून सिंचनाच्या मार्फत खते देणे ही पद्धती शेतकरी वर्ग अवलंबत आहे

९. शेतातील उत्पादित शेतमाल काढण्यासाठी अत्याधुनिक यंत्रांचा वापर करून उत्पादित माल तयार केला जात आहे

१०. शेतकरी व शेतकरी वर्ग यांसाठी भारत सरकारच्या कृषी योजना अवलंबल्या जात आहे

११. शेतकऱ्यांसाठी काही विशेष मोबाईल ॲप चे निर्मिती करून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतातील उत्पादित विकास संबंधी माहिती देण्याचे काम केले जात आहे

अशाप्रकारे शेतकरी वर्गांनी पारंपारिक शेतीचा त्याग करून आधुनिक शेतीकडे वळणे ही काळाची गरज झाली आहे कारण शेतकरी वर्ग हा पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असल्याकारणाने त्यांना निसर्गाच्या लहरीपणा नुसार शेतातील पिके घ्यावी लागतात अशा वेळेस त्यांना वेळेनुसार शेतातील कामे करावी लागतात त्यासाठी अत्याधुनिक यंत्रांचा उपयोग करून ते शेती योग्य वेळेत करू शकतात

आणि जास्तीत जास्त माल उत्पादित करू शकतात हा त्यामागील एक महत्त्वाचा उद्देश आहे.

संदर्भ :—

१. कृषी अर्थशास्त्राची मूलतत्वे, महाराष्ट्र राज्य विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ (१९८६) पंडित शांता आणि पाटील लीला

२. भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे— डॉ. भालेराव देसाई

३. कृषी उत्पादन अर्थव्यवस्था, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ असे प्रकाशन— नागपूर—१०— प्रा शाम पाटील

४. शेतकऱ्यांच्या अर्थसाहयांच्या व अन्य विविध योजना चौधरी लॉ. पब्लिकेशन

५. महाराष्ट्र कृषी विद्यापीठे, संयुक्त कृषी संशोधन आणि विकास समितीच्या शिफारसी— एम.सी.ए.ई. आर. पुणे

६. पीक लागवड व शेती पद्धती तंत्रज्ञान— एम.सी.ए.ई. आर. पुणे

७. शेतकरी— मासिक कृषी विभाग, महाराष्ट्र शासन

८. कृषी अर्थशास्त्र— कवी मंडन, विजय(२००८)— श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर

९. भारतीय अर्थव्यवस्था—एस. चांद अँड कंपनी लिमिटेड नई दिल्ली रुद्र दत्त, के. पी, सुंदरम एम

१०. विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन— प्रा.के.एम.भोसले, प्रा.के.बी. काटे, फडके प्रकाशन, पुणे

11. www.msamb.com

12. www.agri.cost and price commition.com

❑❑❑

08

आदिवासियों की समस्याऍं — एक अध्ययन

भानु प्रताप सिंह

सार— भारत में अधिकांश व्यक्ति अनुसूचित जनजातियों को आदिवासी कहते है। सामान्यतः यह माना जाता है कि आदिवासी समुदाय भारतीय प्रायद्वीप के मूल निवासी है। २००१ ई० की जनगणना के अनुसार देश की कुल जनसंख्या का ८.०२ प्रतिशत आदिवासी समुदाय का है जो देश में निवास करते है। आदिवासी समुदाय देश में कशषि, शिकार तथा उद्योगों में मजदूरी के विभिन्न अवस्थाओं में पाये जाते है। भारत में आदिवासी समुदाय की जनसंख्या वर्तमान समय में इतनी कम नही रह गयी है कि जिससे हमलोग आदिवासियों को मुख्य समाज से जोड़ कर न देश सके और उनकी समस्याओं तथा उनकी परेशानी को अनदेखा कर सके। भारत में आदिवासी समुदाय का निवास क्षेत्र मुख्य रुप से पहाड़ी व जंगली क्षेत्र रहा है, जहॉ पर ये लोग प्राचीन समय से ही अपने समाज के लोगो के साथ निवास करते आ रहे है। परन्तु औपनिवेशिक काल में ब्रिटिश लोगो के भारत आगमन होने के साथ ही इनके क्षेत्रों तथा जीवन में संसारिक अलगॉव समाप्त हो गया। उन्नीसवीं सदी तथा बीसवीं सदी के प्रारम्भ में आधुनिक संचार साधनों तथा सड़को का निर्माण होने से इनके क्षेत्रों में साहूकार, ठेकेदार तथा व्यापारियों जैसे बाहरी लोगो का प्रवेश हुआ। आदिवासी क्षेत्रों में बाहरी लोगो तथा ब्रिटिश सरकार का प्रभाव पड़ने से आदिवासी समुदाय के लोगों के

जीवन में सामाजिक एवं आर्थिक परिवर्तन हुआ। आदिवासी समुदाय का बाहरी लोगो से सम्पर्क तथा आधुनिकता का प्रभाव हुआ कि आदिवासी समाज की समस्या कम होने की जगह गरीबी, भूमि की समस्या, जंगल पर अधिकारों की समाप्ति, ऋणग्रस्तता स्वास्थ्य तथा मदिरापान जैसी समस्या बढ़ती जा रही है। जो इनके जीवन—यापन के लिये गंभीर समस्या होती जो रही है। वर्तमान समय में देश में बहुत ही कम लोग है जो आदिवासियों की समस्याओं को जानते है। आदिवासियों के समस्याओं को जानने के लिये इस ओर ध्यान देने की अत्यन्त आवश्यकता है।

मुख्य शब्द— आदिवासी, समस्या, सामाजिक विघटन, गरीबी, अशिक्षा, स्वास्थ्य समस्या, मदिरापान, बाल विवाह।

आलेख— आदिवासी वह मानव समुदाय है, जो एक अलग व निश्चित भू—क्षेत्रों में निवास करती है और जिनकी अपनी एक अलग संस्कृति, रीति—रिवाज तथा भाषा होती है। आदिवासी समुदाय के लिए भारतीय संविधान के अनुच्छेद ३४२ के अन्तर्गत अनुसूचित जनजातीय के रुप में मान्यता दिया गया है। आदिवासी समुदाय भारत के विभिन्न राज्यों और केन्द्र शासित प्रदेशों में निवास करते है। प्राचीन समय से लेकर आज तक मुख्यतः आदिवासी समुदाय जंगली व पहाड़ी क्षेत्रों में रहकर जीवन—यापन कर रहा है। आदिवासी समुदाय के सामाजिक व आर्थिक जीवन अधिक तथा महत्वपूर्ण परिवर्तन भारत में औपनिवेशिक काल में कम्पनी के आगमन के बाद ही शुरु हुए। भारत में ब्रिटिश शासन के आगमन से पहले आदिवासी समुदाय के लोगों का प्राकृतिक संसाधनों जिसमें मुख्यरुप से भूमि, जंगल तथा वन्य जीव—जन्तु व खनिज पदार्थो पर पूर्ण अधिकार था, जिसका उपयोग वह लोग अपने उपयोग अनुसार उपयोग करते थे, परन्तु ब्रिटिश सरकार के स्थापना के बाद अंग्रेज प्रशासक व बाहरी क्षेत्रों के लोग जिसमें साहूकार, महाजन व व्यापारी थे, वह लोग आदिवासी निवास क्षेत्रो में अपना अधिकार चाहते थे। जहॉ पर प्राकृतिक तथा खनिज सम्पदा के भण्डार थे। आदिवासी क्षेत्रों पर अपना अधिकार व नियन्त्रण स्थापित करने के लिये

इन लोगों ने अनेक तरह के कानूनों के जरिये उन क्षेत्रों पर अपना अध्किार कर लिया, जिसके परिणाम स्वरुप आदिवासियों के जीवन में अनेक समस्याएँ आयी।

भारत में आदिवासी समुदाय के सामने कई समस्याएँ है। अधिकांश आदिवासियों के समस्याएँ अन्य दूसरी जातियों के समान ही है, परन्तु इसके साथ ही इनके अपनी कुछ विशिष्ट समस्याएँ भी है। हम अपने शोध अध्याय के माध्यम से आदिवासियों के समाज में पायी जाने वाले समस्याओं का अध्ययन करेगें जो निम्नलिखित है:—

गरीबी— आदिवासी समुदाय की आर्थिक स्थिति कमजोर होने के कारण इनके समाज में गरीबी इनकी गंभीर समस्या है। आदिवासियों के आय का मुख्य स्त्रोत वन उत्पाद तथा प्राकृतिक वस्तुएँ भी परन्तु समय के साथ ही वन उत्पादों का धीर—धीरे समाप्त होना तथा कृषि उत्पादन विधि का सही जानकारी न होना भी इनके गरीबी का प्रमुख कारण है। आदिवासियों का आज के समय में ठेकेदारों, साहूकारों तथा सम्पन्न व्यक्तियों का शोषण किया जाना, जिनके यहाँ आदिवासी लोग गरीबी के कारण दिन—रात मेहनत करते है। परन्तु उनको उनके काम का सही पैसा भी नही मिलता जिसके परिणाम स्वरुप आज आदिवासी समाज गरीबी में जीवन यापन कर रहे है।

कृषि की समस्या— आदिवासी समुदाय का आर्थिक जीवन यापन मुख्यतः कृषि पर आधारित है। आदिवासी समाज के लोग प्राचीन समय से ही पहाड़ी व जंगली क्षेत्रों में छोटे—छोटे गाँव बसाकर रहते है। आदिवासियों का निवास क्षेत्र पहाड़ी व जंगली क्षेत्र होने से इनकी कृषि अत्यधिक पिछड़ी हुयी है तथा इनके द्वारा कृषि में उपयोग की जाने वाली खेत अच्छे नही है। इनके खेत पथरीले तथा समतल नही है। आदिवासी समाज के यहाँ कृषि में सिचाई का भी कोई उचित साधन नही है। इनके यहाँ पहाड़ी क्षेत्र होने के कारण कुएँ तथा तालाब खोदना भी कठिन है। कृषि में इनको अधिक जानकारी न होने के कारण अच्छे बीज व खाद भी उपलब्ध नही हो पाते है। आदिवासी समाज मे खेत पहाड़ी क्षेत्रों में होने के कारण छोटे—छोटे होते जिसके कारण इनको कृषि

करने में समस्या भी होती है।

भूमि की समस्या— ब्रिटिश सरकार ने वन कानून अधिनियम पारित करके आदिवासियों के वनों पर से एकाधिकार को समाप्त कर इनके लिए भूमि की समस्या उत्पन्न कर दिये, तथा आदिवासी समाज को जंगली क्षेत्र के भूमि से बेदखल कर दिये। वर्तमान समय में इनके पास जो भूमि बची है वह भूमि भी इनके गरीबी तथा जानकारी के अभाव में वह भूमि भी शीघ्रता से साहूकारों तथा सम्पन्न व्यक्ति के अधिकार में जा रही है। वेरियन एल्विन ने भी माना है कि आदिवासियों के समस्याओं का कारण इनका वनो तथा भूमि से वंचित होना है।

आदिवासी क्षेत्रों में जनसंख्या वृद्धि— आदिवासी समुदाय की जनसंख्या में वृद्धि भी इनके समस्याओं का एक प्रमुख कारण होता जा रहा है। इनकी आर्थिक व्यवस्था प्रमुख रुप से कृषि व वन्य सम्पदा पर ही आधारित है। लेकिन वन्य सम्पदा दिन प्रतिदिन कम होती जा रही है। आदिवासी समाज में जनसंख्या वृद्धि होने से कृषि भूमि व वन्य सम्पदा का उपयोग ज्यादा होने से उसमें कमी हो रही है। जिसके परिणाम स्वरुप इनकी आर्थिक समस्या दिन—प्रतिदिन अत्यधिक गंभीर होती जा रही है।

ऋणग्रस्तता— भारत के आदिवासी समुदाय की समस्याओं में जो सबसे प्रमुख ऋणग्रस्तता की समस्या है। ऋणग्रस्तता के कारण आदिवासी समाज के लोग सेठ—साहूकारों के शोषण के शिकार हो रहे है। आदिवासी लोग ज्यादातर ठेकेदारों से ऋण लेकर ऋणग्रस्तता में दबी हुयी है। ज्यादातर क्षेत्रों में आदिवासी समुदाय के लोग ऋणग्रस्तता के ऋण बन्धक होने पर विवश होते है तथा उनके यहॉ ऋणबन्धक पीढ़ी दर पीढ़ी चलता है। आज के समय में आदिवासियों में ऋण बन्धक होना इनके जीवन का अभिन्न अंग बन चुका है। आदिवासी समाज के लोगों का ऋणग्रस्तता के कुछ मुख्य कारण इनका भूमि व वनों पर से अधिकार समाप्त होना, कृषि में कम उत्पादन तथा उपेक्षा आदि है। आर्थिक स्थिति ठीक नही होने के कारण आदिवासी समाज के लोगो को सदैव पैसों की आवश्यकता होती है, जिसके कारण यह लोग आसानी से साहूकारों, व ठेकेदारों के शोषण के शिकार होते है। इनके द्वारा

आवश्यकता पड़ने पर लिये गये ऋण जिनकी व्याज दर बहुत ही अधिक होती है, मिलकर ऐसी धनराशि में परिवर्तित हो जाती है, जिसे वापस करना इनके सामर्थ्य में नही होता है। जिसका परिणाम होता है कि इनकी भूमि ठेकेदारों व साहूकारों द्वारा ले लिया जाता है।

बाल विवाह— बाल—विवाह आदिवासी समाज का सबसे मुख्य सामाजिक समस्या है। आदिवासी समाज में बाल—विवाह का प्रचलन बहुत ही ज्यादा प्रभावित हुआ है। आदिवासी समाज के व्यक्ति के सामाजिक जीवन के लिये जो गंभीर समस्या आज के समय में भी बनी हुयी है। इनके समाज में शादी बच्चों के छोटा होने पर ही हो जाने के कारण उनको शिक्षा प्राप्त करने का अवसर भी नही प्राप्त हो पाता है। जो इनके परिवार के लिये मुख्य समस्या है।

सामाजिक विघटन— ब्रिटिश काल में भारत में आये ईसाई मिशनरियों तथा हिन्दूओं के सम्पर्क ने आदिवासियों को दो भागों में बॉट दिया। ईसाई मिशनरियों के प्रभाव के कारण आदिवासी समाज के कुछ व्यक्तियों ने ईसाई धर्म स्वीकार कर लिया। जिसका परिणाम हुआ कि आदिवासी समाज के लोगों में भी सांस्कृतिक विभेद, तनाव तथा सामाजिक दूरी उत्पन्न हो गयी, और इसके कारण आदिवासी समाज के लोग अपनी प्राचीन संस्कृति से दूर होते गये। धर्म परिवर्तन तथा सामाजिक दूरी का परिणाम हुआ कि आदिवासी समाज में सामाजिक तथा व्यक्तिगत विघटन उत्पन्न हुआ, जो आदिवासी समाज के लिये सामाजिक समस्या बना।

अशिक्षा— आदिवासी समाज में शिक्षा का प्रभाव बहुत कम पड़ा है। इनकी महिलाओं में शिक्षा तो बहुत कम पाया जाता है। इनके समाज में शिक्षा का स्तर अच्छा नही है जिसके कारण आदिवासी समाज के लोग अन्य लोगों से बहुत पीछे रह जाते है। आदिवासी समाज में अशिक्षा का प्रमुख कारण यह है कि इनके समाज में यह भावना तथा विश्वास व्याप्त है कि शिक्षा प्राप्त करने से इनके बच्चे उनसे अलग हो जायेगें तथा बच्चों को बाहरी लोगो द्वारा चलायें जा रहे स्कूलो में भेजने से उनके देवता उन पर नाराज हो जायेगें। इन सब विश्वासों के साथ

ही आदिवासी समाज में शिक्षा के प्रति उदासीनता के आर्थिक कारण भी है। ज्यादातर आदिवासी परिवार इतने गरीब है कि वे लोग अपने बच्चों को शिक्षा प्राप्त करने के लिये स्कूल नही भेज पाते है। वेरियन एल्विन के अनुसार एक आदिवासी परिवार के लिये अपने बच्चों को स्कूल भेजना आवश्यक रुप से उनके आर्थिक स्थिति पर निर्भर करता है। इनके समाज में यह धारणा व्याप्त है कि बच्चों को शिक्षा के लिये स्कूल भेजने एक व्यक्ति कमाने वाला कम हो जायेगा। आदिवासी समाज में अशिक्षा का एक प्रमुख कारण यह भी है कि इनके निवास स्थान जंगली व पहाड़ी क्षेत्र है, जहॉ पर गॉव दूर—दूर है तथा इनके बच्चों को स्कूल जान के लिये बहुत दूर जाना पड़ता है। अशिक्षा ही आदिवासी समाज की समस्त समस्याओं की जड़ रही है।

स्वास्थ्य समस्या— आदिवासी समाज में स्वास्थ्य संबधी अनेक समस्याएँ है, परन्तु इनमें सबसे अधिक समस्या जल संक्रामक संबधी रोग पाये जाते है, जिसके कारण इनके समाज के बहुत से लोगों की मृत्यु हो जाती है। इनके निवास क्षेत्र पहाड़ी क्षेत्र होने के कारण पीने योग्य पानी की कमी इनको हमेशा रहती है। जहॉ पर इन क्षेत्रों में जल होता भी है वह गंदा व दूषित होता है और इसी दूषित जल का सेवन करने से आदिवासी समाज के लोगो में अनेक रोग व्याप्त हो जाती है। आदिवासियों के खान—पान में पोषण तत्वों की कमी के कारण बहुत—सी शारीरिक बिमारियॉ जिसमें क्षय रोग अधिक पाये जाते है। आदिवासी लोगों के स्वास्थ्य संबधित समस्याओं में नशीले पेय पदार्थो का सेवन भी एक महत्वपूर्ण समस्या है। आदिवासी लोगों के स्वास्थ्य से सम्बन्धित समस्याओं में नशीले पेय पदार्थो का सेवन भी एक महत्वपूर्ण समस्या है। आदिवासी लोगों में आज के समय में अफीम तथा अन्य दूसरी नशीली वस्तुओं की लत भी एक गंभीर स्वास्थ्य समस्या है जिसके कारण इनमें कई गंभीर रोग हो जाते है।

मदिरापान की समस्या— आदिवासी समाज में आज के समय में मदिरापान का अत्यधिक उपयोग हो रहा है। मदिरापान आदिवासी समाज के रीति—रिवाजों का एक अभिन्न अंग हो गया है तथा इनकी

सामाजिक परम्पराओं में जगह पा गयी है। इनके द्वारा घरों में बनायी गयी बाजरे तथा चावल की मदिरा बहुत लोकप्रिय है। वर्तमान समय में सरकार से लाइसेन्स ठेकेदार मदिरा बनाते तथा बेचते है जिसके कारण आदिवासी समाज के लोगों को मदिरा बनाने से रोका जाता है। जिसके कारण अब ये लोग बाहरी लोगो द्वारा बनाये गये मदिरा को क्रय करके पीते है। इस बाहरी मदिरा के आदि हो जाने के कारण ये आदिवासी समाज के लोग अपनी सम्पत्ति बेचकर मदिरा पीते है तथा ये लोग पैसा न होने पर पैसा साहूकारों तथा सम्पन्न लोगो से लेने के लिये ऐसे समझौते करते जिसके कारण इनका शोषण निश्चित होता है। आदिवासी समाज में वर्तमान समय में मदिरापान की समस्या बहुत ही गंभीर समस्या बनती जा रही है। जिसका सेवन अब छोटे—छोटे बच्चे भी बहुत व्यापक रुप से कर रहे है।

धार्मिक समस्या— आदिवासी समुदाय में धर्म का अत्यधिक महत्व है तथा यह इनके जीवन को पूर्णरुप से प्रभावित करता है। औपनिवेशिक काल में ब्रिटिश लोगो के भारत आने पर इसाई धर्म को मानने वाले मिशनरियाँ भी भारत में आयी। इनके भारत आने के पहले तक आदिवासी समाज अपना प्राचीन धर्म सरना धर्म को मानती थी। सरना धर्म के साथ कुछ आदिवासी व्यक्ति पर हिन्दू धर्म का प्रभाव था परन्तु भारत में खासकर ईसाई मिशनरियों का आदिवासी क्षेत्र में आने से आदिवासी समाज पर ईसाई धर्म का प्रभाव पड़ा तथा कुछ आदिवासी समाज के लोग ईसाई धर्म को ग्रहण कर लिये इस प्रकार आदिवासी समाज धर्म के आधार पर तीन भागों में बॅट गयी। आदिवासी समाज के लोगों को नये धर्म ग्रहण करने पर नये विश्वास तथा संस्कार तो प्राप्त हो गया परन्तु इनके समस्याओं को हल करने के लिये साधन नही प्राप्त हुये। इससे आदिवासी समाज के लोगों में असन्तोष की भावना उत्पन्न हुई। आदिवासी समाज में दूसरे धर्म के प्रभाव का जो सबसे खराब प्रभाव पड़ा उसका परिणाम यह हुआ कि आदिवासियों की आपसी सामाजिक तथा धार्मिक एकता नष्ट हो गयी, जो इनके सामाजिक स्थिति के लिये गंभीर समस्या हुयी।

संचार की समस्या— आदिवासी समाज सदियों से दूरवर्ती पहाड़ी व जंगली क्षेत्र में दूसरे समुदायों के लोगो से अलग रहती आयी है। आदिवासी समाज के लोगो का दूसरे समाज के लोगो से दूर रहने का मुख्य कारण इन लोगो में संचार माध्यम की कमी होना था। आदिवासी क्षेत्रों में संचार की स्थिति बहुत खराब है। इनके निवास क्षेत्र में सड़को का अभाव है तथा पहाड़ी क्षेत्र होने के कारण अनेक पहाड़ी—जल धाराएँ, जो बरसात के मौसम में यातायात को अधिक कठिन बना देती है। बहुत से आदिवासी क्षेत्र है जो वर्ष के कुछ महीनों तक दूसरे क्षेत्र के भागों से बिल्कुल कट जाते है। इन सभी कारणों से आदिवासी क्षेत्र में संचार व्यवस्था की समस्या बनी रहती है।

प्रशासनिक समस्या— आदिवासी क्षेत्रों में प्रशासन का कार्य भी अपने आप में एक कठिन समस्या है। आदिवासी क्षेत्रों में सरकार द्वारा जिन प्रशासनिक कार्य करने हेतु कर्मचारियों को भेजा जाता है, वह कर्मचारी आदिवासी क्षेत्रों तथा आदिवासियों के जीवन व संस्कृति को जानते नही है तो ऐसे कर्मचारी प्रशासनिक समस्याओं के समाधान करने की जगह उनमें वृद्धि कर देते है। आदिवासी क्षेत्रों के प्रशासन के बारे में कर्मचारियों को अनुभव व जानकारी नही होने से वह आदिवासी क्षेत्रों में विकास कार्यो को नही करा पाते है। न्यायिक प्रशासन आदिवासी क्षेत्रों में सदैव सवालों, संदेहों और आलोचनाओं के दायरे में रहता है। आदिवासी समाज वर्तमान पद्धति से संतुष्ट नही हो पाता है। प्रशासनिक कर्मचारियों द्वारा आदिवासी कानूनो और रीति—रिवाजों से परिचित नही होने के कारण सही से न्याय नही कर पाता है, जिसके परिणाम स्वरुप आदिवासी क्षेत्र में प्रशासनिक समस्या गंभीर होती है।

आवास की समस्या— आदिवासी क्षेत्रों में विभिन्न आर्थिक व्यवस्थाओं तथा अलग—अलग जलवायु व क्षेत्र के साथ आवासो की बनावट भी इनके लिये एक प्रमुख समस्या है। आदिवासी समाज के लोग छोटी—मोटी झोपड़ियों में निवास करते है जो सदैव जगह की कमी तथा व्यवस्थित नही होता है। आदिवासियों के आवास पहाड़ो व जंगली क्षेत्रों में होने की वजह से हमेशा प्राकृतिक आपदाओं व जंगली जानवरों की समस्याओं

से घिरे रहते है। आदिवासी समाज के अधिकतर घर घास—फूस की झोपड़ियॉ तथा कच्चे मिट्टी के बने होते है। जो जाड़ा व बरसात में इनके निवास के लिये उपयुक्त नही होते है।

विस्थापन की समस्या— पहाड़ी व जंगली क्षेत्र होने की वजह से वहॉ पर खनिज पदार्थ तथा पर्याप्त भूमि होने के कारण आदिवासी क्षेत्रों में औद्योगिक योजनाएॅ तथा फैक्टरियों की स्थापना हुयी। आदिवासी क्षेत्रों में प्रमुख औद्योगिक की स्थापना से आदिवासी समाज को उनके अपने घरो से बेघर कर दिया वरन उन्हें किसी प्रकार का रोजगार भी नही दिया जिससे कि आदिवासी लोग अपने पारम्परिक वातावरण में जीवन—यापन कर सके। यहॉ तक कि सार्वजनिक उपक्रमों के अन्तर्गत आने वाली योजनाओं के प्रशासकों ने आदिवासियों को उनके भूमि का मूल्य देकर अपना कर्तव्य पूरा कर लिया। वर्तमान औद्योगिक कार्यो तथा विकास ने आदिवासी लोगों को उनके अपने ही निवास क्षेत्र से निराश्रित कर दिया।

संस्कृति व भाषा की समस्या— आदिवासी समाज में सांस्कृतिक समस्याएॅ भी आदिवासी क्षेत्रों में बहरी दूसरे जातियों व धर्मो के लोगों के प्रवेश के कारण आया। जब आदिवासी क्षेत्रों में बाहरी समाज के लोग प्रवेश किये और उनके साथ ही रहने लगे तो वे लोग अपने समाज की संस्कृति व परम्परा का पालन करते थे। जो कि आदिवासी समाज की संस्कृति व परम्परा से बिल्कुल अलग होते थे। जब मुख्य रुप से ईसाई धर्म के लोग तथा मिशनरियॉ आदिवासी क्षेत्रों में अपनी संस्कृति को करने लगे तो आदिवासी समाज के लोगों पर भी उनकी संस्कृति का प्रभाव धीरे—धीरे पड़ने लगा। जिसका परिणाम हुआ कि आदिवासियों की अपनी मूल संस्कृति में भिन्नता आने लगी। आदिवासी समाज के लोग बाहरी लोगो के प्रभाव में धीरे—धीरे आकर अपनी मूल क्षेत्रीय भाषा की जगह उनकी भाषा का प्रयोग करने लगे। इस सब का इतना ज्यादा प्रभाव हुआ कि आदिवासी संस्कृति व भाषा की भी समस्या उनके सामने उत्पन्न हो गयी।

वननीति व कानून की समस्या— आदिवासी समुदाय का जीवन वनों

तथा वन्य जीव—जन्तुओं के साथ बहुत ही घनिष्ठ रुप से जुड़ा हुआ है। आर्थिक कारणों एवं परिस्थितियों के कारण आदिवासी समाज को वन से अलग नही किया जा सकता है। वन आदिवासियों के निवास करने का स्थान है तथा वन से ही उनकी जीविका जुड़ी हुयी है। वनों से ही आदिवासी समाज को फल—फूल, कन्द—मूल, शहद, घर बनाने का सामान, जड़ी—बूटियॉ तथा अन्य उपयोगी वस्तुएँ मिलती है। ब्रिटिश शासन से पहले भारत में आदिवासियों द्वारा जंगलों का इस्तेमाल मुख्य रुप से अपने अनुसार किया जाता था। परन्तु १८५५ ई० में लार्ड डलहौजी द्वारा एक वननीति घोषित की गयी जिसके अन्तर्गत यह नियम बनाया गया कि राज्य के वन—क्षेत्र में इमारती लकड़ी के पेड़ है वे राज्य सरकार के है और उन पर किसी व्यक्ति का अधिकार नही है। इस नीति के द्वारा ही 'वन—विभाग' की स्थापना हुई। इस वन—नीति द्वारा आदिवासी समाज के लोगो के अधिकारों को समाप्त करने का यह पहला प्रयास था। वन नीति के अन्तर्गत समय—समय जो कानून सरकार द्वारा बनायी गयी, उस कानून से जंगल पर से आदिवासियों के सारे अधिकार धीरे—धीरे समाप्त होते गये, तथा सरकार का जंगल पर नियन्त्रण बढ़ता गया। सरकार के वन कानून लागू होने से आदिवासियों के आर्थिक व सामाजिक जीवन में समस्या उत्पन्न हुयी।

निष्कर्ष— इस आधार पर यह कहॉ जा सकता है कि आदिवासी समुदाय के आर्थिक व सामाजिक जीवन में वर्तमान समय में भी बहुत ज्यादा समस्या है। आदिवासी समाज के ज्यादातर लोग आज भी निर्धन है जिनका मुख्य आर्थिक आधार कृषि है। आदिवासी समाज में सामाजिक जीवन में अनेक प्रकार की सामाजिक समस्याएँ व्याप्त है, जिसका मुख्य कारण इनके जीवन में बाहरी लोगों का प्रवेश है। आदिवासी समाज के जीवन में आने वाली समस्याओं का मुख्य कारण इनका पहाड़ी व जंगली क्षेत्रो में निवास करना तथा उनके तक आधुनिक सुविधाओं का सही तरह से मिल नही पाना है। वर्तमान समय में इनकी सभी समस्याओं को दूर करने के लिये सरकार को कोई विशेष योजना इनके लिये चलाना चाहिए जिससे इनकी समस्याएँ दूर हो सके। सरकार

को आदिवासी समाज के शिक्षा के लिये स्कूल तथा इनमें जागरुकता के लिये व्यापक कार्य करने चाहिये, जिससे इनकी समस्याएँ दूर हो सके।

सन्दर्भ—ग्रन्थ

१. गुप्ता, रमणिका — आदिवासी कौन, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड दिल्ली, २००८

२. पंकज, अश्विनी कुमार — प्राथमिक आदिवासी विमर्श, प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन राँची, २०१७

३. अहमद जियाउद्दीन — बिहार के आदिवासी, मोतीलाल, बनारसी दास दिल्ली, १९७८

४. हसनैन नदीम — जनजातीय भारत, जवाहर पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स प्रा०लि० २०२०

५. कुमार रंजीत — उत्तर—प्रदेश की जनजातियाँ, भारत प्रकाशन लखनऊ, २०१९

६. पंकज, अश्विनी कुमार —पूर्वोक्त

७. हसनैन नदीम — पूर्वोक्त

८. अहमद जियाउद्दीन — पूर्वोक्त

९. कुमार, डा० प्रकाश — झारखण्ड की जनजातियॉ, समस्याएँ एवं समाधान, सत्यम् पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २०१९

१०. सोनकर, आर०डी० — उत्तर भारत की आदिम जातियाँ, प्रकाशन केन्द्र लखनऊ

❑❑❑

09

कम्पनी चित्रकला की विषयवस्तु एवं विशेषताएं

डॉ. सचिव गौतम
सहायक आचार्य, इंस्टिट्यूट ऑफ फाइन आर्ट्स,
सी.एस.जे.एम. विश्वविद्यालय, कानपुर

विनीता देवी
शोध छात्रा, दृश्य कला संकाय,
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी

सारांश: पटना स्कूल ऑफ पेंटिंग (पटना कलम) भारतीय चित्रकला की एक शैली है जो 18वीं और 19वीं शताब्दी में बिहार, भारत में मौजूद थी। पटना कलम पेंटिंग का दुनिया का पहला स्वतंत्र स्कूल था जो विशेष रूप से आम लोगों और उनकी जीवन शैली से संबंधित था जिसने पटना कलम पेंटिंग को लोकप्रियता हासिल करने में मदद की। पटना कलम को मुगल चित्रकला की एक शाखा माना जाता है, जिसमें फ़ारसी और ब्रिटिश ग्राहकों के लिए विकसित कंपनी चित्रकला शैली के प्रभाव हैं। चित्रों में स्पष्ट रूप से मुगल शैली के रंग और स्तर देखे जा सकते हैं, और छायांकन ब्रिटिश शैली से अपनाया हुआ देखा जा सकता है। विस्तृत और उत्कृष्ट रूप से सजी सीमाओं की मुगल और फारसी शैली से हटकर, पटना कलम ने मुख्य रूप से चित्रकला के विषय पर ध्यान केंद्रित किया।

मुगल चित्रों के विपरीत, जो रॉयल्टी और अदालत के दृश्यों

पर केंद्रित थे, पटना कलम के ध्वजवाहक आम आदमी के दैनिक जीवन से गहराई से प्रभावित थे, कंपनी पेंटिंग में भी एक सामान्य विषय था। उनके मुख्य विषय स्थानीय त्योहार, समारोह, बाजार के दृश्य, स्थानीय शासक और घरेलू गतिविधियां थीं। चित्र विविध सतहों जैसे कागज, अभ्रक और यहां तक कि हाथीदांत पर भी बनाए गए थे, पटना स्कूल चित्रकला की एक शैली है जिसे इंडो—ब्रिटिश कंपनी स्कूल ऑफ पेंटिंग के तहत सामूहीकृत किया गया है। परिणामी चित्रों ने प्रचलित स्थानीय वातावरण, आजीविका, कपड़ों और त्योहारों के साथ—साथ मौजूदा वनस्पतियों और जीवों की एक झलक प्रदान की, और स्नैपशॉट, या फ़िरका के सेट के रूप में बनाई और बेची गईं, जो मुख्य रूप से ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी के कर्मचारियों द्वारा संरक्षित थीं।

भारतीय कला, संस्कृति अति प्राचीन और प्राणवान है। यह कला—यात्रा प्रागैतिहासिक समय से आज तक निरन्तर बहती चली आ रही है। इसमें समय—समय पर अनेक छोटी—बड़ी कला— शैलियाँ मिलती गई और उत्तरोत्तर इसका रूप विषाल से विशालतम होता गया। सर्वप्रथम कला शब्द का प्रयोग ऋग्वेद में हुआ। संस्कृत—साहित्य में अनेक कला संबंधी शब्द मिले हैं। संस्कृत व्याकरणाचार्य पाणिनीय लिखित पुस्तक अष्टाध्यायी में शिल्प शब्द व्यापक रूप में प्रयोग हुआ है। गुप्तकाल में शिल्प के भी दो रूप कारु—शिल्प और चारु—शिल्प बंगाल में प्रचलित हो गए। सभ्यता और सांस्कृतिक विकास के साथ कला—चिन्तन, रचना प्रक्रिया में भी उल्लेखनीय प्रगति हुई। धीरे—धीरे चित्र परम्परा समाज का महत्वपूर्ण अंग बन गई। कला चिन्तकों ने कला की व्याख्या अनेक प्रकार से की है। कला में कौशल की महत्ता के बारे में गीता में लिखा है— **योगः कर्मसु कौशलम्**

अर्थात् कर्मों की कुशलता ही योग है। कला मनुष्य को मनुष्य बनाती है। संसार में जो जातियाँ कलाविहीन रह गई वह बर्बर और पशुतुल्य हो गई। भारत में मौर्य साम्राज्य अपने कला कौशल के कारण ही स्वर्ण युग कहलाया। कला मनुष्य के जीवन के लिए अति

आवश्यक है, यह मनोकोष का भोजन है। कला जीवन को सार्थक बनाती है।

बौद्ध भिक्षुओं के सामूहिक निवास को बिहार कहा जाता था। सोन, गंगा के बीच मगध क्षेत्र में अनेक बिहार थे, अतः इस भूमंडल को बिहार कहा जाने लगा। इस समय से पूर्व भी यहाँ की कला, संस्कृति, ज्ञान—विज्ञान, साहित्य, शिक्षा के अपूर्व समन्वय के कारण बिहार एशिया ही नहीं, विश्वस्तर पर गौरवान्वित हुआ। सिन्धु घाटी के बाद इस समूचे उपमहाद्वीप में सभ्यता की पहली किरण यहीं से प्रस्फुटित होकर देश—दुनिया को आलोकित करती रही। प्राकृतिक सौंदर्य के साथ खनिज सम्पदा के यहाँ अकूत भण्डार थे। यहाँ की उर्वरा भूमि कृषि के लिए सर्वोत्तम और अत्याधिक उपयोगी थी।[६]

भारतीय कला सदैव से ही अपनी कला व कलात्मक तकनीक के लिए विश्वभर में विख्यात रही है। फिर चाहे अजंता — एलोरा में बनाये गए भित्ति चित्र व मूर्तिशिल्प हो या फिर भारतीय लघुचित्र की श्रृंखलाएँ हों, सभी ने अपनी तकनीक से विश्व भर में अचंभित किया है। सत्रहवीं शताब्दी में बिहार, ईस्ट इंडिया कंपनी, डच, चीनी, पुर्तगाली ब्रिटिशर्स का मुख्य व्यवसायिक केन्द्र था और पटना उसका मुख्यालय। अठारहवीं शताब्दी में व्यवसायी यहाँ पर्शिया, सेन्ट्रल एशिया, अमेरिका आदि देशों से व्यापार करने आते थे। गंगा नदी आवागमन का मुख्य स्रोत था। पटना से सूती कपड़ा, अफीम, शोरा, नील, मीठा (शक्कर) मसालें आदि का निर्यात होता था। मुगल सम्राट शाहजहाँ के समय उत्तर भारत से खत्री, पश्चिम भारत के जैन व्यवसायी यहाँ आकर बस गए। बारहवीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध में मुगल सल्तनत का हास होने लगा। बिहार की बागडोर बंगाल के नवाब के हाथ से चली गई। नवाब ने यहाँ के व्यवसाय को यथावत बनाये रखा। सन् १७५७ में प्लासी युद्ध के बाद बिहार अंग्रेजों के अधीन हो गया। अंग्रेज अधिकारी डी. फाक्टो और बाद में डी. जूरी बंगाल, बिहार, उड़ीसा की कमान संभालने लगे। धीरे—धीरे बिहार और उसके मुख्यालय पटना का रूप बदलने लगा। अंग्रेज घनी आबादी में रहना पसन्द नहीं करते थे और यहाँ का

रहन—सहन भी उन्हें पसन्द नहीं था। स्थानीय लोगों से दूरी बनाए रखने के लिए उन्होंने बाँकीपुर पटना को उपयुक्त समझा। अंग्रेज पुराने दीनापुर को भी विकसित करना नहीं चाहते थे। अतः उन्होंने गंगा नदी के किनारे सैनिक छावनी बनाना शुरू किया। बाँकीपुर में गंगा के किनारे उन्होंने अपने रहने के लिए बंगले तथा अधिकारियों के आवास बनवाए। अंग्रेजों ने यहाँ गोलघर से एक मील तक गंगा के किनारे सैरगाह बनवाया। अंग्रेज यहाँ प्रभावशाली समूह में रहते थे। डच, डेनिश, पुर्तगाली, चीनी बाँकीपुर में अलग—अलग स्थानों पर रहते थे। अंग्रेज अधिकारी बेकन साहब के अनुसार— पटना सिटी में हरमंदिर और शाह अरजानी की दरगाह के अलावा मुगल बादशाह शाह आलम की कब्र थी, जिसमें चालीस खम्भे थे। २० अगस्त सन् १८२४ को अंग्रेज अधिकारी बिशप हबर जब पटना आए तो उन्होंने देखा पटना यूरो—इंडियन आर्ट का प्रमुख केन्द्र बन चुका था। रेसकोर्स जो (आज का गाँधी मैदान) पटना के कमिश्नर ने अंग्रेजों के लिए बनवाया था में पटना कलम के चित्रों को बेचने चित्रकार समूह में आते थे। यहीं पर अफीम के गोदाम, कचहरी, न्यायालय और अंग्रेज अधिकारियों के बंगले थे। अधिकतर व्यापार, यातायात गंगा नदी से होता था ।[२]

भारतीय कला में पटना कलम एक महत्त्वपूर्ण चित्रशैली के रूप में पहचानी जाती रही है। इस शैली का काल १७६० से लेकर १९६० तक रहा है। आरम्भ में यह शैली ईस्ट इण्डिया कम्पनी के अधिकारियों की माँग के अनुरूप चित्र बनाने की शैली थी, जिसे मिल्ड्रेड आर्चर ने बाजार शैली का नाम दिया था। तथा ब्रिटिश चित्रकारों ने भारत में आने के पश्चात यह महसूस किया कि भारतीय चित्रकार धार्मिक रीति—रिवाज, त्योहारों, उत्तेजित जनसमूह, दुःखी मनुष्य तथा अन्य हृदय को आन्दोलित करने वाले दृश्यों जैसे सती प्रथा आदि दृश्यों को जितनी सुष्मता से भारतीय चित्रकार ज्यादा सुन्दर चित्र अंकित करने में समर्थ है उतने अंग्रेज चित्रकार नहीं, इसलिए वे भारतीय चित्रकारों को प्रशिक्षण देकर चित्र बनवाने लगे। इधर भारतीय चित्रकारों की भी आर्थिक स्थिति अच्छी नहीं थी तथा स्थानीय संरक्षण का पतन

हो रहा था, इसलिए भारतीय चित्रकारों ने ब्रिटिश चित्रकारों के अनुरोध को सहर्ष स्वीकार कर लिया और अपनी पुरानी चित्रण तकनीक को बदलने के लिए तैयार हो गये। इन चित्रों की बढ़ती हुई मांग को देखते हुए कुछ यूरोपीय व्यावसायिक चित्रकार भी धन कमाने के उद्देश्य से भारत आने लगे जिनमें से कुछ को राजाओं, नवाबों के यहाँ संरक्षण प्राप्त हुआ। इनमें टेली केटल, जान जैफुली, ओजियस हम्फ्री, जार्ज बीकी, राबर्ट स्मिथ आदि कलाकार मुख्य थे। स्थानीय चित्रकारों को यूरोपियन अधिकारी, व्यवसायिक चित्रकार आदि अपने यहाँ व्यक्तिगत कार्य के लिए वेतन पर नियुक्त करने लगे इससे यह चित्रकला व्यवसायिक रूप धारण करने लगा। जिसमें कुछ ईस्ट इण्डिया कम्पनी के इंजीनियर थे जिन्हें नक्शा बनाने तथा शिल्पकारी करने में सहयोग के लिए नियुक्त कर प्रशिक्षण दिया। बनारस के मार्खम किट्टी ने यहाँ के स्थानीय चित्रकारों को प्रशिक्षण देकर संस्कृत कालेज की योजना बनवाने में उनकी मदद ली और स्थानीय स्मारकों तथा मूर्तियों का भी चित्रण करवाया। इसी प्रकार कुछ यूरोपीय व्यवसायिक चित्रकारों ने भी अपने कार्यों में सहायक के रूप में भारतीय चित्रकारों को रखा जिन्हें विशेषतया लिथोग्राफ चित्रण (पत्थर पर नक्काशी के द्वारा बनायी जाती है) के लिए नियुक्त किया। थामस डैनियल ने व्यूज ऑफ ड्राइंग्स में लिथोग्राफ चित्रण के लिए स्थानीय चित्रकारों की मदद ली। बाल्टार्जड साल्वेन्स ने भारतीय चित्रकारों को अपने कार्य में रंग भरने में सहायता के लिए रखा। इसके अतिरिक्त जेन बीप्टिस्ट जोसेफ जेन्टिल, सर डी. आइली, इमली इडन, कर्नल गिलवर्ड, कर्नल सकीनर, लेडी इम्पे आदि थे जिन्होंने अपने यहाँ कार्य करने वाले क्लर्क, नौकर नौकरानियों आदि के चित्रण के लिए स्थानीय चित्रकारों को नियुक्त किया था।

इस प्रकार मुगल शैली में पूर्व प्रशिक्षित भारतीय कलाकारों ने यूरोपीय तकनीक में प्रशिक्षण लेकर चित्रण करने लगे। जिसके परिणाम स्वरूप भारतीयता और यूरोपीय शैली का सम्मिश्रण से एक नई चित्र शैली का प्रादुर्भाव हुआ। जिसका नामकरण कलामर्मज्ञ विद्वान् श्री राय कृष्णदास ने कम्पनी चित्रशैली रखा। यह शैली कम्पनी प्रभाव के

साथ—साथ बढ़ी। अंग्रेजों के प्रभाव से जन्मी शैली अंग्रेजों के प्रसार व प्रसार की अनुगामिनी रही। जहाँ—जहाँ अंग्रेज गये वहाँ वहाँ यह चित्रशैली अपने स्थानीय व प्रान्तीय चित्रकला की शैलीगत विशेषताओं को अपने अन्दर समाहित किये फली फूली और बढ़ी।

अधिकतर चित्रकारों ने अंग्रेजों की संगत में रहकर अंग्रेजी बोलनी और लिखनी भी सीख ली। इन चित्रों को कम्पनी अधिकारियों के द्वारा बनवाये जाते थे। पटना कलम के चित्रों के खरीददार दो प्रकार के थे, एक पटना के धनी रईस तथा दूसरे थे विदेशी व्यापारी। रईसों की पसन्द व्यक्ति चित्र और फूलों तथा पक्षियों के चित्रों की थी। पटना कलम शैली स्वतंत्र रूप से दुनिया की पहली ऐसी कला शैली थी जिसने आम लोगों और उनकी जिंदगी को कैनवस पर जगह दी। पटना शैली अपने आप में एक विशेष शैली है, जिसे अंग्रेजों के संरक्षण में पनपने का मौका मिला। इस शैली को पटना शैली, कंपनी शैली, जान शैली, फिरका शैली एवं बाजार शैली के नाम से भी जाना जाता है ।

विषयवस्तु

मुगल शासन जब अंतिम साँसे गिन रहा था, तब चित्रकारों के कई कलाकारों के दल दिल्ली छोड़कर इधर—उधर जीविका की खोज में निकल पड़े। सत्रहवीं शताब्दी के बिहार ईस्ट इण्डिया कम्पनी, डच, चीनी, पुर्तगाली, ब्रिटिशर्स का प्रमुख व्यवसायिक केन्द्र बना, पटना उसका मुख्यालय बना। पटना में एक व्यापारी थे, जिसका नाम हिरानन्द साहा था, उनका व्यापार कई देशों से होता था। उनको लोग जगत सेठ के नाम से भी जानते थे और उन्हें कला में विशेष लगाव था। इनके दरबारी चित्रकार भी थे जो इनके दरबार, गलियारे, बैठकखाने आदि को सजाते थे। यहाँ के नवाब जमींदार भी कला प्रेमी थी वे चित्रकारों से अपने पूर्वजों, प्रियजनों के चित्र बनवाते थे। अन्य विषयों पर भी यहाँ चित्रांकन की परम्परा रही है।

पटना कलम के चित्रों के विषय में राधामोहन बाबू कहते हैं की पटना शैली के चित्रकार राज दरबार से संबंधित घटनाओं दृश्यों के साथ—साथ दैनिक जीवन की साधारण घटनाओं पर भी अपनी तूलिका

चलाते थे, जैसे— संगताराश, चर्मकार, पालकी ढोने वाले, शराब की भट्टी, पाठशाला आदि के दृश्य भी अंकित करते थे। इनके अलावा पशु—पक्षी के भी सजीव चित्र बनाते थे। पशुओं में केवल हाथी—घोड़े, निम्न श्रेणी के पशुओं और सवारियों को भी चित्रित किया, जैसे—गाय, भैस, इक्का, बैलगाड़ी आदि। पटना शैली के चित्रकार जनजीवन से जुड़े थे, इसलिए उन्होनें अपनी कलाकृतियों में किसानों, मजदूरों के जीवन को चित्रित किया। उनके चित्रों में मछली बेचने वाले, टोकर बनाने वाले, लुहार, दर्जी, कुम्हार, चरखा आदि जन—साधारण के जीवन को अंकित किया है। ''पटना कलम'' की प्राचीन कृति है— सेवक राम द्वारा निर्मित चित्र 'पटनिया इक्का'। शिवलाल का 'एक मुसलमानी विवाह' पटना शैली का एक उत्कृष्ट चित्र है, गोपाल लाल का चित्र ''होली'', महादेव लाल का ''रागिनी गांधारी'', हुलास लाल का ''जुआड़ियों का अड्डा'' और ''महिलाओं की मधुशाला'' तथा ईश्वरी प्रसाद वर्मा के चित्र 'पर्दा नशीं', ''संसार में शिशु'' और ''भारत माता'' पटना शैली के उत्कृष्ट नमनू हैं। पटना शैली के चित्रों को व्यापक सराहना और ख्याति मिली है। तत्कालीन पटना के बैरिस्टर मानुक साहब, कलक्टर आर्चर, प्रसिद्ध चित्रकार अवनीन्द्रनाथ टैगोर, अंग्रेज व्यापारी लयाल आदि कई विदेशी लेखको, कलविदों और विद्वानों ने भी पटना शैली के चित्रों की सराहना की है। तत्कालीन अधिकारी आर्चर की पत्नी तो पटना—पेंटिंग्स पर एक किताब तक लिखी है। नि:संदेह भारतीय चित्रकला को पटना कलम की देन अत्यंत महत्वपूर्ण और अविस्मरणीय है।

पटना शैली आम जन—जीवन से जुड़ी चित्रशैली है इस शैली के चित्रकारों की खासियत यह थी कि यह बिना किसी विषय वस्तु के रेखांकित किए जाते थे। ये मुख्यत: रोजमर्रा के जनजीवन पर आधारित हुआ करते थे। जिसे प्राकृतिक रंगों से कागज़ पर बनाया जाता था। पटना कलम के चित्रों का विषय—वस्तु के आधार पर आठ भागों में बाँटा जा सकता है:

• दैनिक जीवन, उद्योग—धंधों (व्यवसाय) पर आधारित चित्र जैसे—धोबी, कसाई, कुली, कहार

• नौकरानी, पहलवान, मेहतर, दरबान, डाकिया आदि
• मांगलिक पर्व, त्योहार और उत्सवों के चित्र जैसे—पालकी, डोली, दीवाली, होली, दाह संस्कार
• संस्कार, नृत्य—संगीत आदि
• मुखाकृति (शबीह) चित्रण
• वस्तु—चित्रण, दृश्य चित्र और स्थापत्य कला के चित्र
• पशु—पक्षी
• अलंकारिक, लेखन कला।

पटना कलम के चित्रकारों ने कागज, अभ्रक और हाथी दाँत को चित्रों का माध्यम बनाया। अभ्रक पर प्राय: जनजीवन के ही चित्र देखने को मिले हैं और हाथी दाँत पर अधिकतर षबीह ही बनाये गये थे।

पटना कलम के चित्र बाजार और मूल्य आधारित थे। इसलिए चित्रों में विषयवस्तु के लिए आवश्यकता पर ही अधिक बल दिया गया। यहाँ तक कि फूलों और पक्षियों के चित्रण में भी अधिक आवश्यकता होने पर मात्र एक टहनी ही बनाई गयी। स्पष्ट है कि मुगलकालीन चित्रों के जो प्राण थे यानी बैकग्राउण्ड, लैंडस्केप वे पटना कलम के चित्रों से लुप्त हो गये। स्पष्टत: पटना कलम के चित्रों को देखने से पता चलता है कि मुगलकालीन शाही चित्रों की विरासत लिए इन चित्रकारों ने कितनी तत्परता से मध्यकालीन रूढ़ियों को तोड़ दिया। वहाँ तो दरबारी शानो—शौकत, शिकार—युद्ध, राग—रागिनी, बारहमासा का चित्रण हो रहा था और कहाँ ये चित्रकार पटना आकर सामान्य जन—जीवन का चित्रण करने लगे। पटना कलम के चित्रकारों ने ही भारतीय कला को एक नई दिशा दी और स्वतंत्र चित्रकला की शुरूआत हुआ।

विशेषताएँ

भारत के पूर्वी भागों में कंपनी चित्रों का विकास अट्ठारहवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में हुआ, जिसका प्रमुख केन्द्र मुर्शिदाबाद था। अट्ठारहवीं शताब्दी के पूर्वार्ध में नवाब मुर्शीद कुलीखान के समय बंगाल सरकार का प्रमुख केन्द्र ढाका से स्थानान्तरित होकर मुर्शिदाबाद

आ गया। यह नगर भागीरथी नदी के किनारे पाँच मील फैला हुआ था। यहीं से मुगल सल्तनत, बंगाल, बिहार और उड़ीसा का शासन संभालती थी। सन् 1720 में मुगल अधिकारी तुर्कमान के पुत्र अलीवर्दी खान ने शासन की बागडोर संभाली जो उसकी मृत्यु (1756) तक चलती रही।

अंग्रेज अधिकारी लाई सिलिय के अनुसार मुर्शिदाबाद लंदन के समान वैभवशाली नगर था। अलीवर्दी खान की मृत्यु के बाद ब्रिटिश सरकार ने धीरे—धीरे यहाँ शासन में हस्तक्षेप करना शुरू किया। सन् 1757 में पलासी युद्ध के बाद ब्रिटिश सरकार ने इसे पूरी तरह अपने अधीन कर लिया। मुर्शिदाबाद से छः मील दूर कासिम बाजार में छावनी बनाई गई। धीरे—धीरे अंग्रेज अधिकारी यहाँ बसने लगे। ईस्ट इंडिया कंपनी के अधिकारी रिचर्ड जोनसन (1753—1807) जो कलकत्ता के मुख्यालय में रहते थे, उनके पास मुर्शिदाबाद में बने चित्रों का भंडार था। ब्रिटिश सर्जन विलियम फलेस्टोन ने मुर्शिदाबाद के चित्रकारों को आश्रय देना शुरू किया। धीरे—धीरे मुर्शिदाबाद के कलाकार भारतीय आश्रयदाताओं को छोड़कर ब्रिटिश सेना अधिकारियों के लिए चित्र बनाने लगे। अब चित्रों के विषय सेना अधिकारियों की रुचि पर निर्भर करने लगे। धीरे—धीरे ब्रिटिश बाजार में इनके चित्रों की मांग बढ़ने लगी।

सन् 1785 में ब्रिटिश कलाकार जार्ज फारिंगटन मुर्शिदाबाद आए और सर चार्ल्स डी ऑयली से मिले जो पहले कलकत्ता में रेजीडेंट अधिकारी थे। इनके माध्यम से यह स्थानीय चित्रकारों से मिले। इन्होंने उन चित्रकारों को कंपनी चित्र शैली की विशेषताओं से अवगत कराया। धीरे—धीरे स्थानीय चित्रकार ब्रिटिश अधिकारियों की रुचि को ध्यान में रखकर चित्र बनाने लगे। इनका चित्र बनाने का तरीका और विषय भी बदलने लगे। चित्रों में पारदर्शी रंगों के साथ सफेद और अपारदर्शी रंग व्यवहार में लाये जाने लगे। चित्रों में प्रकाश छाया का प्रभाव ज्यादा होने लगा। दैनिक जीवन, सामाजिक उत्सव जैसे होली, दीपावली, जगन्नाथ यात्रा, ईद, मोहर्रम, मुखाकृति (शबीह) आदि साधारण मनुष्यों की विशेष भाव भंगिमा के साथ चित्रित होने लगी। इस

समय बने चित्रों का प्रभाव मुर्शिदाबाद के नवाब हुमायूँ जाँह (1824—1834) पर भी पड़ने लगा। उन्होंने तत्कालीन प्रसिद्ध वास्तुविद डक्कन माक्लोड को अपने यहाँ रखकर अपना महल बनवाया। सन् 1828 में चित्रकार लोचन सिंह ने अंग्रेज अधिकारी जार्ज पीटर का चित्र मुर्शिदाबाद में कंपनी शैली में बनाया। ब्रिटिश तथा कंपनी के अधिकारियों ने मुर्शिदाबाद के चित्रकारों को अपने यहाँ नौकरी पर रख लिया।

पटना कलम के चित्रकार अत्यंत प्रतिभाशाली और कुशल कलाकार थे। इनमें कुछ ऐसे गुण थे जो अन्य कलाकारों में मुश्किल से देखने को मिलते थे। यह कागज और रंग खुद ही तैयार करते थे। कुछ चित्रों के लिए ये नेपाली कागज का प्रयोग करते थे और खास—खास चित्रों के लिए एक विशेष प्रकार के कागज का प्रयोग करते थे, जिसे वसली कहा जाता था। चित्र पर चमक और चिकनापन लाने के लिए वे दो फुट चौड़े और ढ़ाई फुट लंबे एक पत्थर का प्रयोग करते थे। इस पत्थर को अच्छी तरह बराबर करने के बाद उस पर रांजन, गोंद के बुरादे देकर कंबल के टुकड़ों से अच्छी तरह घिसते थे। इस प्रक्रिया से वह आईने की तरह चमकने लगता था। पत्थर पर चित्र का पहला रंग चढ़ाकर उसे पलट देते थे और उसे शंख से घिसते रहते थे। इस प्रक्रिया से रंग बैठ जाता था तथा चित्र में चिकनापन और चमक आ जाती थी। इस शैली के अधिकतर व्यक्ति चित्र डेढ़ चश्म में बने। यह शैली मुगल, पर्शियन और पाश्चात्य शैली का मिश्रित रूप है। पटना कलम में वैज्ञानिक परिवेश के आधार पर चित्र बनाए गए हैं। पटना कलम में चित्रों के निर्माण के लिए अधिकतर कागज पर जलरंगों का प्रयोग क्या गया है। आभूषणों और वास्तुओं की बनावट में मुगल शैली का स्पष्ट प्रभाव दिखाई देता है। जलरंगों से बने चित्रों में छाया—प्रकाश के द्वारा उभार या गढ़नशीलता दर्शाने के लिए परदाज (tippling) का प्रयोग किया गया था। मुगल चित्रों में प्रयुक्त चटाईदार परदाज, मुर्शिदाबाद की दिल्ली वाली परदान तथा पटना की भव परदाज इन चित्रों में दृष्टिगत होती है।[3] 19वीं शताब्दी में पटना शैली या कंपनी शैली बनारस में अपने जोरों पर चल रही थी यहां के कला प्रेमी राजा ईश्वरी नारायण सिंह ने

चित्रकारों को संरक्षण दिया इनके दरबार में प्रसिद्ध चित्रकार डल्लूलाल, लालचंद एवं गोपालचंद कार्य कर रहे थे। कारीगरों ने मुगल शैली से रंगों और अस्तर को अपनाया, और पाश्चात्य शैली से छायांकन को अपनाया।

पटना कलम का ग्रीटिंग कार्ड के रूप में भी इस्तेमाल होता था। ईस्ट इंडिया कंपनी के अधिकारी इंग्लैंड में अपने मित्रों व सगे संबंधियों को बधाई पत्र भेजते समय उसे आकर्षक बनवाने के लिए उस पर चित्र बनवाते थे। भारत की जानकारी अपने दूरस्थ मित्रों को देने के लिए स्थानीय वनस्पति, फूल पत्तियां, चिड़ियों का अंकन करवाने पर जोर दिया जाता था। इस क्रम में इसे एक सम्पन्न ग्राहक वर्ग मिला और यूरोपीय कला शैली का इस पर प्रभाव रहा। यह चित्र इंग्लैंड व अन्य पाश्चात्य देशों में भेजे जाते थे। भारत में पाश्चात्य कला को बढ़ावा देने के लिए अनेक अंग्रेज अधिकारी अपने साथ चित्र एवं फोटो भी लेते थे और भारतीय कलाकारों को उन कलाकृतियों का अनुकरण तथा उनमें नहीं तो शैली को अपनाने का भी आदेश देते थे। इनमें गहराई बाहर वस्त्रों का यथार्थ पूर्ण अंकल आकृतियों में रंगों के विशेष प्रयोग द्वारा छाया प्रकाश तथा आकृति परक ठोस पन का आभास विस्तृत वर्णन विधान यथार्थवादी रंग योजना के लिए तथा रेखाओं के विविध ढंग व्यक्ति चित्रों की अधिकता तथा आकृति पराया निचले क्षितिज तल के सामने स्थित होती थी।[4]

इस शैली के चित्र मुख्य रूप से कागज, अभ्रक, हाथी दांत सिल्क और टाट के कपड़ों पर मिलते हैं। जो चित्र कागज पर सृजित मिलते हैं वह बांस के कागज और नेपाल से प्राप्त कागजों पर बनाए जाते थे। तूतिया मिश्रित मैदे की लेई से इन्हें एक के ऊपर एक चिपकाया जाता था और इसे अकीक पत्थर से घिसकर चिकना बनाया जाता था इस शैली के जो चित्र में अभ्रक पर मिलते हैं उनमें अभ्रक की पतली परत जो पारदर्शी हुआ करती थी उसे समुद्री झाग के माध्यम से इसकी परत को खुरदरा बनाया जाता था वह इसलिए ताकि इस पर आसानी से जल रंग चढ़ाया जा सके। हाथी दांत पर चित्र बनाने के

लिए हाथी दांत की पतली 1 से 3 इंच की परिधि या चौकोर आकृति पर क्षेत्र अंकित किए जाते थे। पटना कलम पटना कलम के कुछ चित्र सिल्क और दांत के कपड़ों पर भी उपलब्ध है जिन्हें कपड़े के ऊपर अंडे की जर्दी या चावल की मांड में तूतिया मिलाकर लेप चढ़ाया जाता था। इसके बाद उसे हकीक पत्थर से विश कर चिकना बनाया जाता था और उस पर चित्र सहित किए जाते थे। इस शैली के चित्रकार अपने ब्रष का निर्माण स्वयं ही करते थे। इसके लिए वे चित्रकार गिलहरी के बालों या गुणों के गर्दन के बालों को पानी में उबालकर और फिर कबूतर या चील के पंख की डंठल बांधकर अलग—अलग मोटाई की ब्रष का निर्माण करते थे। कागज और रंगों के अलावा पटना शैली के चित्रकार तूलिका भी स्वयं तैयार कर लेते थे। बारीक चित्रकारी के लिए गिलहरी की पूंछ के बाल से तूलिका तैयार की जाती थी।

चित्रकार रंगों का निर्माण स्वयं करते थे वह ज्यादातर खनिजों से या प्राकृतिक माध्यमों से रंग बनाते थे कुछ रंग फूल फल तथा विभिन्न वश्क्षों के छाल के रस से प्राप्त किए जाते थे। हड़ताल पत्थर को पीसकर पीला रंग प्राप्त किया जाता था नीले पत्थर से मिला और गेरू मिट्टी से लाल रंग प्राप्त करते थे। तैल के दीपक के कोयला से काला रंग और सीट को जलाकर सफेद रंग तैयार किया जाता है चटकदार पीला रंग बनाने के लिए गाय को हल्दी खिलाई जाती थी जिसके मुंह को कई दिन तक रखा जाता था जिससे हल्दी निचली सतह पर बैठ जाती थी फिर उसे महीन कपड़े से छानकर उसमें बबूल की गोंद मिलाकर खरल में पीसकर चटकदार पीला रंग तैयार किया जाता था। पटना कलम के चित्रकार ज्यादातर बरसात के दिनों में रंग बनाने का कार्य किया करते थे इसका मुख्य कारण बरसात के दिनों में हवा की नमी के कारण धूपगढ़ की मात्रा कम हो जाती है। रंगों की घुटाई अक्सर सुबह की जाती थी पूर्णविराम गर्मी के दिनों में चित्रों को रेखांकन पूरा हो जाने के बाद चित्रों पर बकरी के दूध से स्प्रे किया जाता था और उसे सुखाकर रख लिया जाता था चित्र में रंग भरने का काम चित्रकार जाड़े के दिनों में करते थे इस शैली के चित्रकार चित्रों में छाया प्रकाश

के लिए इलायची के दाने जैसा और बारिश के तिरछी रेखांकन जैसी तूलिकाघात का चित्र सहित करते थे। इस तरह पटना कलम के चित्रकार सालों समर्पित भाव से सृजन प्रक्रिया में जुटे रहते थे।

चित्रों पर चमक और चिकनापन लाने के लिए वे 2 फीट चौड़े और ढाई फीट लंबे एक पत्थर का प्रयोग करते थे। इस पत्थर को अच्छी तरह बराबर करने के बाद उस पर रांजन, गोंद के बुरादे देकर कंबल के टुकड़ों से अच्छी तरह घिसते थे। इस प्रक्रिया से वह आईने की तरह चमकने लगता था। पत्थर पर चित्र का पहला रंग चढ़ा कर उसे पलट देते थे और उसे शंख से गिरते रहते थे इस प्रक्रिया से रंग बैठ जाता था और चित्र में चिकनापन और चमक आ जाता था।

इस प्रकार लम्बे समय से चली आ रही मुगल चित्र शैली को धीरे–धीरे यूरोपियन शैली ने समाप्त कर दिया। देशी चित्रकारों ने भी इस चित्र शैली को आत्मसात् कर लिया। जैसे कि वह उनकी पूर्व परिचित शैली थी। ये चित्र रचना में इतने प्रवीण हो गये कि इनके बनाये चित्रों को यूरोपीय चित्रकारों के बने चित्रों में भेद करना मुश्किल हो गया।

प्रमुख चित्र:

सेवक राम द्वारा निर्मित चित्र 'पटनिया इक्का'

मेले का दृश्य

मछली वाली और कढ़ाई करती औरत

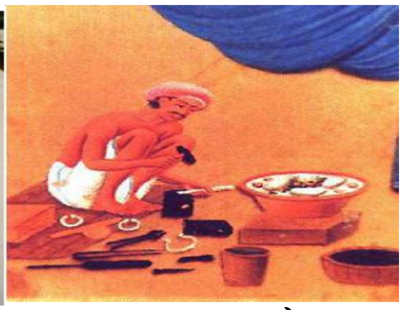

पतंग वाला लोहार

संदर्भ ग्रंथ:

1— श्याम शर्मा, पटना कलम, ज्योतिष ज्योति, विकास कम्प्यूटर एण्ड प्रिंटर्स, प्रथम संस्करण, 2011 दिल्ली.

2— श्याम शर्मा, पटना कलम, ज्योतिष ज्योति, विकास कम्प्यूटर एण्ड प्रिंटर्स, प्रथम संस्करण, 2011 दिल्ली.

3— रीता प्रताप, भारतीय चित्रकला एवं मूर्तिकला का इतिहास, राजस्थान हिंदी अकादमी, जयपुर, 24वां संस्करण, 2016

4— ममता चतुर्वेदी, समकालीन भारतीय कला, राजस्थान हिंदी अकादमी, जयपुर मोहन सौमित्र, (2018),

5— बिहार एक परिचय, मैक ग्रॉ हिल्स एजुकेशन (इंडिया) प्राइवेट लिमिटेड, चेन्नई।

❑❑❑

10

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शिक्षणातील परिवर्तन: संदर्भ विविध शैक्षणिक आयोग

डॉ. गजानन मुरलीधर खेकाडे
सहायक प्राध्यापक,
आर. सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, शिरपूर, जि धुळे

प्रस्तावना—

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नवभारताच्या निर्मितीसाठी राष्ट्राने विविध क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करण्याचे प्रयत्न सुरू केले या प्रयत्नांमध्ये सर्वाधिक लक्ष केंद्रित केले गेले ते शिक्षणावर.शिक्षणाच्या सर्व स्तरांमध्ये सुधारणा करण्यात आली, शिक्षणाच्या विभिन्नस्तरामध्ये उच्च शिक्षणाला अधिक प्राथमिकता देण्यात आली, त्यानंतर माध्यमिक शिक्षण नंतर व्यावसायिक शिक्षण व सर्वसमावेशक शिक्षणाला सुरुवात झाली. इंग्लंडच्या धरतीवर भारतामध्ये विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली परंतु हे शिक्षण पुस्तके ज्ञानावर आधारित होते हे ज्ञान देशासमोरील प्रश्न सोडविण्यासाठी तसेच देशाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी असमर्थ होते. अशा शिक्षणाऐवजी देशाला राष्ट्रीय, व्यवहारिक, वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि जीवनाउपयोगी शिक्षणाची गरज होती. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये उत्कृष्ट आणि कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध करून देणारे शिक्षण हवे होते. जेणेकरून विकसनशील देशाला विकसित राष्ट्रांच्या श्रेणीत नेता येईल, म्हणूनच राष्ट्राच्या पुनर्निर्माण साठी शिक्षणाची पुनर्रचना करण्याची गरज भासू लागली, त्यासाठी स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणामध्ये विविध सुधारणा करण्यात आल्या या

सुधारणा सुचविण्यासाठी आयोगांची निर्मिती करण्यात आली यामध्ये स्वतंत्र भारतातील शिक्षणाची पुनर्रचना करण्यासाठी नेमलेला पहिला आयोग म्हणजे राधाकृष्णन आयोग.

विद्यापीठ शिक्षण आयोगध्राधाकृष्णन आयोग १९४८

या आयोगाची स्थापना डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आली होती. भारताच्या उच्च शिक्षणाच्या संदर्भातील शिफारशी सुचवण्यासाठी हा आयोग निर्माण करण्यात आला होता. स्वतंत्र भारतातील ज्या समस्या आहेत त्या समस्या सोडवण्यासाठी या आयोगाने महत्त्वपूर्ण कार्य केले ज्यामध्ये तात्कालीन भारताच्या गरजा आणि अपेक्षा यांच्या संदर्भात उच्च शिक्षणाच्या विविध पैलूंचे सखोल अध्ययन करून बहुमूल्य अशा शिफारशी केल्या ज्या उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आणि देशाच्या गरजा व मागणीला अनुकूल अशा होत्या तसेच या शिफारशी वास्तविक असायला हव्या परंतु आयोगाने सुचवलेल्या बऱ्याचशा शिफारशी या आदर्शवत होत्या म्हणून त्या फारशा लागू करता आल्या नाही.

आयोगाने सांगितलेले महत्त्वपूर्ण मुद्दे

१. लोकशाही बळकटी करण्यासाठी प्रयत्न
२. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासक्रमाची रचना
३. अध्यापनाचा दर्जा सुधारण्यावर भर
४. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक शिक्षणावर भर
५. संशोधन कार्याला महत्त्व
६. उच्च शिक्षणा चा समावर्ती सूचीमध्ये समावेश
७. परीक्षा पद्धतीत सुधारणा
८. ग्रामीण विद्यापीठांची स्थापना

माध्यमिक शिक्षण आयोग १९५२—५३

शैक्षणिक विकासासाठी १९४८ मध्ये सर्वप्रथम उच्च शिक्षणावर विचार करण्यसाठी विद्यापीठीय शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाने उच्च शिक्षणा संदर्भात जास्त सुधारणा सुचविल्या त्यामुळे माध्यमिक शिक्षणाची पुनर्रचना करणे आवश्यक होऊन बसले

याच गोष्टीवर जोर देण्यासाठी माध्यमिक शिक्षण आयोगाची स्थापना ०३ सप्टेंबर १९५२ रोजी मद्रास विद्यापीठाचे कुलपती डॉ. लक्ष्मण स्वामी मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आली. यांच्यासोबत शिक्षण क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण कार्य करणाऱ्या व्यक्तींचा सदस्य म्हणून समावेश करण्यात आला या आयोगाने माध्यमिक शिक्षणाचा सर्व दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास केला.

माध्यमिक शिक्षण आयोगाचा उद्देश

१. लोकशाही नागरिकत्वाचा विकास करणे

२. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे

१. ३.व्यावसायिक क्षमतेचा विकास करणे

३. साहित्यिक कलात्मक आणि सांस्कृतिक अभिरुचीचा विकास करणे

४. नेतृत्वगुणाचा विकास करणे

माध्यमिक शिक्षण आयोगाने माध्यमिक शिक्षणाचा कालावधी किती असावा तसेच मूलभूत शिक्षण कशा पद्धतीने दिले जावे त्यामध्ये कोणत्या विषयांना स्थान असावं, अभ्यासक्रम कसा असावा विविध व्यावसायिक विद्यालयांची निर्मिती व त्याला आवश्यक असणारे निकष निश्चित केले. शिक्षणाचे माध्यम आणि भाषा शिक्षणाचे स्थान या बाबी स्पष्टपणे नोंदविल्या, अनिवार्य विषय, वैकल्पिक विषय कृषी, ललित कला, गृहशास्त्र विज्ञान, तंत्रज्ञान कौशल्यावर आधारित शिक्षणाचे विषय. या सर्व विषयांवर प्रकाश टाकला तसेच हे विषय शिकवण्यासाठी अध्यापन पद्धती कोणत्या असाव्यात त्याचेही सखोल मार्गदर्शन यामध्ये आहे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी मार्गदर्शन व समुपदेशन सेवा कशा राबवाव्या या बाबी सुद्धा यामध्ये आहेत परीक्षा पद्धती व योग्य मूल्यमापन होण्यासाठीचे निकष देखील आयोगात दिले आहेत. हे सर्व कार्य करणाऱ्या शिक्षकांचा देखील विचार यामध्ये करण्यात आला आहे, शिक्षकांची भरती, शिक्षकांचे प्रशिक्षण शाळांची मान्यता, शाळांची तपासणी, प्रशासन वित्त व्यवस्था या सर्व बाबीचा आयोगाने सविस्तर अभ्यास करून आपला अहवाल सादर केला होता जो भारतातील भविष्यातील नागरिक घडविण्याचा पाया होता.

भारतीय शिक्षण आयोग कोठारी आयोग १९६४—६६

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शासनाने शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठी विद्यापीठ शिक्षण आयोग व माध्यमिक शिक्षण आयोग या दोन आयोगाची निर्मिती केली परंतु यामुळे भारतीय शिक्षणात संख्यात्मक बदल तर झाला परंतु गुणात्मक बदल जसा हवा होता तसा झाला नाही म्हणून भारत सरकारने डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय शिक्षण आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाला संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेचा विचार करून शिफारसी सुचवायच्या होता. त्यासाठी कोठारी आयोगाची निर्मिती करण्यात आली याचा उद्देश राष्ट्रीय समृद्धी मध्ये शिक्षणाचे योगदान, धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीची स्थापना करणे, गरिबी व दारिद्र्य नष्ट करणे, समाजवादी समाजाची स्थापना करणे, आधुनिकीकरणाला गती देणे हे उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून या आयोगाने आपले कार्य सुरू केले. वरील उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आयोगाने पंचसूत्री कार्यक्रम राबवून त्याची अंमलबजावणी करण्याची शिफारस केली त्यामध्ये खालील पाच मुद्द्यांचा समावेश होता.

१. शिक्षण आणि उत्पादकता
२. सामाजिक आणि राष्ट्रीय एकात्मता
३. शिक्षण आणि लोकशाही
४. शिक्षण आणि आधुनिकीकरण
५. सामाजिक नैतिक आणि अध्यात्मिक मूल्यांचा विकास

शिक्षण पद्धती संरचना आणि दर्जा यामध्ये ४ + ३ + ३ या पद्धतीचा अभ्यासक्रम संरचना प्रथमता मांडली दहावीला बोर्ड परीक्षा हे पण त्यांनी निश्चित केलं उच्च शिक्षणामध्ये देखील पदवीच्या कालावधी तीन वर्षाचा हे कोठारी आयोगाने निश्चित केला. शिक्षकांच्या दर्जा त्यांची शैक्षणिक पात्रता त्यांची वेतनश्रेणी पदोन्नती शिक्षक प्रशिक्षण सेवानिवृत्ती शैक्षणिक संधीची समानता सेवांतर्गत प्रशिक्षण या सर्व बाबींचा सविस्तर अभ्यास या आयोगाने केला भारतीय शिक्षणामध्ये मैल चा दगड म्हणून या आयोगाकडे पाहिले जाते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६

१९८५ मध्ये तात्कालीन पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली खालील सरकारने सोनियोजित पद्धतीने देशाचा हरवलेला सांस्कृतिक वारसा परत मिळवण्यासाठी आणि शिक्षणाला राष्ट्रीय आवश्यकता आणि मागणीनुसार विकसित करण्यासाठी शैक्षणिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी एक अशा शैक्षणिक धोरणाची योजना तयार करण्यात आली जी शिक्षणाचे भविष्यातील आवाहन या नावाने प्रकाशित करण्यात आली या धोरणामध्ये प्रथमच मानव एक अनमोल संसाधन आहे बहुमोल संपत्ती आहे याचा स्वीकार करण्यात आला मानव गतिशील आणि संवेदनशील असल्यामुळे त्याच्या सर्वांगीण विकासामध्ये शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते हे मान्य करून त्यांच्या जडणघडणीसाठी आवश्यक असलेले शिक्षण सामाजिक न्याय व मूल्यांकृती असलेली विशेष आस्था लक्षात घेऊन या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आली यामध्ये खालील मुद्द्यांवर जोर देण्यात आला. शिक्षणाचे स्वरूप व भूमिका राष्ट्रीय शिक्षण पद्धती यामध्ये शिक्षणाची संरचना व स्तर गावाभूत अभ्यासक्रम व लवचिक अभ्यासक्रम हे निश्चित करण्यात आले मुक्त शिक्षण व दुरुस्त शिक्षणावर ही लक्ष देण्यात आले शासनाच्या शिक्षण क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध संस्था युजीसी एनसीआरटी निपा एआयसीटीई या सर्वांना या धोरणाने एकत्र आणून शिक्षणामध्ये अमुलाग्र बदल केले. समानतेसाठी शिक्षण यामध्ये शिक्षण क्षेत्रात असलेली विषमता दूर करून शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देण्यावर भर देण्यात आला जसे महिलांना शिक्षित करणे. व्यावसायिक तांत्रिक अभियांत्रिकी या शिक्षणाच्या विविध स्तरावर महिलांच्या भागीदारीला महत्व देणे अनुसूचित जाती जनजाती व इतर मागासवर्गीय यांच्या शिक्षणासाठी देखील प्रयत्न या धोरणात केलेली आहे. विविध स्तरावर शिक्षणाची पुनर्रचना यामध्ये पूर्व बाल्य अवस्था काळजी व शिक्षण प्राथमिक शिक्षण माध्यमिक शिक्षण उच्च शिक्षण प्रत्येक स्तरातील शिक्षणासंदर्भात असलेल्या समस्या जाणून घेऊन त्या सोडवण्यासाठी चे उपाय यामध्ये करण्यात आले. तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापकीय शिक्षण राष्ट्राच्या विकासासाठी तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन

अभ्यासक्रमांचे महत्त्व लक्षात घेऊन या शिक्षणाची योग्य ती व्यवस्था करण्यावर भर देण्यात आला. शिक्षण व्यवस्थेला क्रियाशील बनविणे तसेच गुणवत्तापूर्ण शिक्षकांच्या निर्मितीसाठी शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये रचनात्मकता आणि सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देऊन प्रशिक्षण मध्ये सुधारणा करणे त्यांच्या दर्जा वाढीसाठी प्रयत्न करणे समान काम समान वेतन या बाबी पाहणे. शिक्षणाचे व्यवस्थापन साधनसामग्री ची व्यवस्था जवाहर नवोदय विद्यालय शिष्यवृत्ती परीक्षा एन. टी. एस. सी. परीक्षा इत्यादी नाविन्यपूर्ण उपक्रम या धोरणाने दिले जे ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देण्यावर भर देत होते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण

प्राथमिक शाळेतील इयत्ता १,२ दोन वर्ष मिळून ३ ते ८ वयोगटाचा समावेश होईल या दुसऱ्या टप्प्यात विद्यार्थ्यांचे वाचन लेखन व मूलभूत संख्याज्ञान ही अट आहे. या क्षमता प्रत्येक मुलाला आल्या पाहिजेत अशी अट ठेवण्यात आली आहे आहे. परंतु या क्षमतांच्या संदर्भात शासनाने जेव्हा सर्वे केला तेव्हा असे लक्षात आले की प्राथमिक शाळेतील मोठ्य प्रमाणातील विद्यार्थ्यांना अंदाजे ५ कोटी पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांना मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान म्हणजे मूलभूत मजकुराचे वाचन आणि आकलन करण्याची क्षमता बेरीज वजाबाकी करण्याची क्षमता प्राप्त केलेली नाही. त्यामुळे २०२५ पर्यंत सर्व प्राथमिक शाळांमध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान साध्य करणे हे शिक्षण व्यवस्थेची सर्वोच्च प्राथमिकता असेल कारण या प्राथमिक अध ययनातील आवश्यक घटक म्हणजे मूलभूत पातळीवरील वाचन लेखन आणि अंकगणित आधीच साध्य केली तर हे उर्वरित धोरण आपल्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त ठरेल. यासाठी डभ्त्क राष्ट्रीय मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान मिशनची प्राधान्याने स्थापना करेल व ते मिशन एक अंमलबजावणी योजना तयार करेल. यासाठी शिक्षकांच्या रिक्त जागा त्वरित भरल्या जातील त्यापण साक्षरता कमी असलेल्या मागास भागात स्थानिक भाषा अवगत असलेल्या किंवा स्थानिक शिक्षकांना प्राधान्य

देण्यात येईल.प्रत्येक शाळास्तरावर विद्यार्थी–शिक्षक प्रमाण ३०:१ असेल तर मागास भागात २५:१ पेक्षा कमी ठेवण्याचा प्रयत्न असेल. अभ्यासक्रम मूलभूत साक्षरता व संख्या ज्ञानाच्या दृष्टीने अभ्यासक्रमात वाचणे, लिहिणे, बोलणे,मोजणे, अंकगणित गणितीय विचारांवर लक्ष केंद्रित केले जाईल. या विषयाबाबत विद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह व आवड निर्माण करण्यासाठी वर्षभर नियमित तास व विशिष्ट उपक्रम राबविले जातील इयत्ता पहिलीच्या सुरुवातीच्या काळात अक्षरे, ध्वनि, शब्द, रंग, आकार व संख्या संबंधित ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी कार्य पुस्तिकांचा समावेश असेल, यासाठी खेळांवर आधारित ०३ महिन्यांचे एक शाळा तयारी मॉड्यूल छब्म्त्ज विकसित करेल यासाठी दीक्षा ॲप द्वारे उच्च गुणवत्ता पूर्ण संसाधनांचे एक राष्ट्रीय भंडार साधन उपलब्ध करून दिले जाईल. पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान कामात शिक्षकांना मदत करण्यासाठी पियर ट्यूटरिंगच्या माध्यमातून त्यांना सुद्धा प्रशिक्षण दिले जाईल तसेच साक्षरता वाढीसाठी देखील पियर ट्यूटरिंग चा वापर करण्यात येईल.

पूर्व अध्ययन स्तर इयत्ता तीन ते पाच या स्तरांमध्ये पायाभूत स्तरातील खेळ शोध आणि उपक्रमांवर आधारित अध्ययन आणि अभ्यासक्रमाच्या शैलीवर विकसित तीन वर्षाचे शिक्षण असेल या स्तरात संवादात्मक पद्धतीने वर्गात शिकवण्यावर भर असेल जेणेकरून वाचन लेखन बोलणे शारीरिक शिक्षण पण कला भाषा आणि गणित यासारख्या विषयांचा भक्कम पाया तयार होईल. पूर्व माध्यमिक स्तरांमध्ये इयत्ता ६ ते ८ ११ ते १४ वयोगट पूर्वज्ञान स्तराच्या अध्ययन आणि अभ्यासक्रमाच्या शैलीवर पुढे विकसित केलेले तीन वर्षाचे हे शिक्षण असेल या स्तरांमध्ये प्रत्येक विषयातील अमूर्त संकल्पना शिकण्यासाठी त्यांच्या चर्चेसाठी विशेष शिक्षकांची सुरुवात झाल्यावर विज्ञान गणित कला सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्र यांसाठी सज्ज असतील प्रत्येक विषयामधील कार्यात्मक शिक्षणात वेगवेगळ्या विषयातील संबंध शोधणे त्यास प्रोत्साहन आणि विशेष महत्त्व दिले जाईल. माध्यमिक स्तर इयत्ता ९ ते १२ हे दोन टप्प्यात असेल पहिला टप्पा

नववी दहावी दुसरा टप्पा अकरावी बारावी वय वर्षे १४ ते १८ माध्यमिक स्तरांमध्ये चार वर्षाच्या बहुशाखीय अभ्यास समाविष्ट असेल जो पूर्व माध्यमिक एक स्तरातील विषयाभिमुख अध्ययन—अध्यापन आणि अभ्यासक्रम शैलीवर पुढे विकसित केला असेल. या अभ्यासक्रमात अधिक सखोलता आणि चिकित्सक विचार आयुष्यातील इच्छा—आकांक्षा कडे अधिक लक्ष देणे व अधिक लवचिकता व विद्यार्थ्यांना विषयाची निवड करता येणे या बाबी असतील विशेषता विद्यार्थ्यांना इयत्ता दहावी नंतर शिक्षण सोडण्याचा आणि इयत्ता अकरावी बारावी मधील व्यवसायिक किंवा इतर कोणत्याही अभ्यासक्रमात पुन्हा प्रवेश करण्याचा पर्याय उपलब्ध असेल माध्यमिक स्तरांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला अधिक महत्त्व असेल पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेल्या पाठांतर संस्कृतीच्या घोकंपट्टीच्या शिक्षणापासून शिक्षणव्यवस्थेला दूर नेणे यावर भर असेल तसेच फक्त आकलनात्मक विकास करणे एवढा उद्देश नसून चांगले व्यक्तिमत्व निर्माण करणे हे देखील ध्येय आहे तसेच एकविसाव्या शतकातील प्रमुख कौशल्य आत्मसात केलेल्या अशा समग्र व अष्टपैलू व्यक्ती निर्माण करणे हे देखील असेल त्यासाठी एन सी आर टी ही संस्था आवश्यक कौशल्य निश्चित करेल व त्यांचा संप समावेश माध्यमिक अभ्यासक्रमात करेल. तार्किक विचार शक्ती वाढविण्यावर भर त्याने NEP २०२० मध्ये तार्किक विचार शक्ती वाढविण्यासाठी अभ्यासक्रमाचा मजकूर कमी करणे वा अत्यावश्यक घटकांना महत्त्व देणे अनिवार्य मजकूर हा प्रमुख संकल्पना कल्पनाशक्ती उपयोजन व समस्या सोडवणे यावर लक्ष केंद्रित करेल प्रश्न विचारण्याला प्रोत्साहन असेल वर्गात सर्जनशील प्रयोगात्मक सहयोगात्मक आणि शोधक उपक्रमांचा नियमितपणे समावेश असेल.

अनुभवात्मक शिक्षण सर्व स्तरांमध्ये अनुभवात्मक शिक्षणाचा अवलंब केला जाईल प्रात्यक्षिक शिक्षण कला व खेळ यांचा समावेश असेल कला एकात्मीकरण या बहु अभ्यास अध्यापन दृष्टिकोण आहे यात कला व संस्कृतीच्या विविध पैलूंचा व प्रकारांचा उपयोग केला जाईल शिक्षण प्रक्रियेत भारतीय कला व संस्कृती एकत्रित करून

भारतीय संस्कार रुजविण्यासाठी कलासक्त शिक्षण वर्गातील व्यवहारांमध्ये याचा समावेश असेल.

NEP २०२० मध्ये विद्यार्थ्यांना विषय निवडण्यासाठी जास्त लवचिकता व निवडीला वाव दिला जाईल. माध्यमिक थरांमध्ये शारीरिक शिक्षण कला व हस्तकला व्यावसायिक कौशल्य यांचा सुद्धा अंतर्भाव असेल त्यामुळे विद्यार्थी त्यांच्या अभ्यासाच्या व जीवनाच्या योजनेचे मार्ग स्वत: ठरू शकतील विज्ञान मानव्यशास्त्र व गणित यांच्या बरोबरीने शारीरिक शिक्षण कला आणि हस्तकला व व्यावसायिक कौशल्य असे विषय शाळेच्या अभ्यासक्रमात सर्व वर्षांमध्ये समाविष्ट केलेली असतील.

बहु भाषावाद व भाषेची शक्ती

लहान मुलांना आपल्या घरातील भाषेत किंवा मातृभाषेत अवघड संकल्पना अधिक लवकर समजतात त्यामुळे जिथे शक्य आहे तिथे किमान पाचव्या इयत्तेपर्यंत आणि शक्यतो आठव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षणाचे माध्यम घरातील भाषा किंवा मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा असली पाहिजे या गोष्टीचे पालन सरकारी आणि खाजगी दोन्ही शाळा करतील जर मातृभाषेत पुस्तके उपलब्ध नसतील तरी सुद्धा शिक्षक विद्यार्थी यांच्यातील संवादाची भाषा जिथे शक्य आहे तेथे मातृभाषाच पाहिजे सर्व विद्यार्थ्यांना सर्व भाषा उत्तम प्रतीने शिकवल्या जातील एखादी भाषा शिकवण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी ती शिक्षणाची माध्यम असणे आवश्यक नाही.

राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्रिभाषा सूत्र देशातील राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्रिभाषासूत्राचा ची अंमलबजावणी करणे सुरज राहील मात्र त्रिभाषा सूत्रात जास्त लवचिकता असेल राज्यावर भाषा लादली जाणार नाही मुले ज्या तीन भाषा शिकतील त्यापैकी किमान दोन भाषा भारतीय असतील इयत्ता सहावी किंवा सातवी मध्ये त्यांना भाषा बदलण्याची जे स्वातंत्र्य असेल मात्र त्यासाठी साठी त्यांना माध्यमिक शाळेच्या च्या शेवटी या तीन भाषांमध्ये मूलभूत प्रावीण्य दाखवावे लागेल तसेच आज भारतीय व इंग्रजी भाषे सोबतच

माध्यमिक स्तरावर परदेशी भाषा उदाहरणार्थ कोरियन जापानी फ्रेंच स्पॅनिश पोर्तुगीज व रशियन या भाषा शिकण्याच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातील यासोबतच ज्या विद्यार्थ्यांना भारतीय अभिजात भाषा शिकायचे आहेत त्यांच्यासाठी ऑनलाइन मॉडेलच्या माध्यमातून त्यांनाही संधी उपलब्ध करून दिली जाईल.

विज्ञान व गणितासाठी उच्च दर्जाची द्विभाषिक क्रमिक पुस्तके व अध्यापन अध्ययन सामग्री तयार करण्यासाठी सर्व प्रयत्न केले जातील इयत्ता सहावी ते आठवी मध्ये हे एक भारत श्रेष्ठ भारत या प्रकल्पाअंतर्गत भारतीय भाषांच्या बाबतीत विद्यार्थी संशोधन करू शकतील. स्थानिक कौशल्य व गरजांवर आधारित अभ्यासक्रम इयत्ता ६ ते ८ च्या दरम्यान यांचे स्थानिक कौशल्य व गरजांवर आधारित अभ्यासक्रम मुलांना निवडण्याचे स्वातंर्त्य असेल यामध्ये त्यांना सुतार काम इलेक्ट्रिकचे काम धातुकाम, बागकाम, कुंभार काम याचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळेल व कामाची पाहणी करता येईल यासाठी सहा ते आठ दरम्यान कधीतरी सर्व विद्यार्थी एक दप्तर विरहित दहा दिवसांच्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होतील त्यात ते स्थानिक व्यवसायिक तज्ञ, सुतार, माळी आणि कुंभार कलाकार यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिकाऊ पेंटर म्हणून काम पाहतील इंटर्नशिप सुट्टीच्या कालावधीमध्ये देखील उपलब्ध करून दिली जाईल.

विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकतेचा विकास मुलांनी नैतिक निर्णय कसे घ्यावे यासाठी एक तार्किक चौकट उपलब्ध करून दिला जाईल या चौकटी फसवणूक हिंसाचार वांग्मय चौर्य कचरा करणे सहिष्णुता समानता सहानुभूती यासारख्या विषयांचा समावेश त्यात असेल यावेळेस नैतिक निर्णय कसा घ्यायचा एखाद्या नैतिक मुद्द्यांवर वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून विचार करून आपली भूमिका युक्तिवाद तयार करणे आणि सर्व कामा मध्ये नैतिक पद्धतीचा अवलंब करणे विद्यार्थ्यांमध्ये भारतीय पारंपरिक मूल्ये जसे सेवा अहिंसा स्वच्छता सत्य निष्काम कर्म शांती त्याग सहिष्णुता विविधता लैंगिक संवेदनशीलता वडीलधाऱ्यांचा आदर इत्यादी गुणांचा विकास करणे. वैशिष्ट्यपूर्ण राष्ट्रीय पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती शालेय अभ्यासक्रमात अधिक लवचिकता आणणे तसेच घोकंपट्टी

करून शिकण्यापेक्षा रचनात्मक पद्धतीने शिकण्यावर भर देण्यासाठी शालेय पाठ्यपुस्तकात देखील बदल झाले पाहिजेत. राष्ट्रीय स्तरावर महत्त्वपूर्ण मानल्या गेलेल्या मूलभूत साहित्याचा तसेच स्थानिक संदर्भ व आवश्यकतेनुसार काहीइच्छित बारकावे व पूरक साहित्याचा देखील समावेश असेल कोणती पाठ्यपुस्तके वापरायची हे निवडण्याचा पर्याय देखील शाळा व शिक्षकांकडे असेल हे पाठ्यपुस्तके दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण असायला हवीत तसेच योग्य किमतीत म्हणजे उत्पादन खर्च व मुद्रण खर्च यांना मिळून त्यांची किंमत ना नफा ना तोटा तत्त्वावर असली पाहिजे. राज्य आपला स्वत: चा अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके करू शकतील आणि शक्य तेवढा एन. सी. आर. टी. ने तयार केलेले व राज्य त्यांच्या या राज्याची वैशिष्ट्ये त्यात समावेश करु शकतील व एनसीईआरटीची पुस्तके प्रादेशिक भाषांमध्ये देखील तयार करण्याला प्राधान्य देता येईल म्हणजे सर्व विद्यार्थी यांना विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जाचे शिक्षण मिळेल सर्व राज्यांना ही पुस्तके डाऊनलोड करून साप्ता सुद्धा येतील त्यामुळे कमी वेळेत सर्वांपर्यंत ही पुस्तके पोहोचणार.

विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी नवीन मूल्यमापन पद्धती

आपल्या शालेय व्यवस्थेमध्ये मूल्यमापन प्रामुख्याने सारांश किंवा समिती पद्धतीने होते जे मुख्यत: घोकंपट्टी करून लक्षात ठेवण्याच्या कौशल्याला भर देते या मूल्यमापनाच्या पद्धतीत बदल करून ते अधिक नियमित आणि रचनात्मक फॉर्मेट व केले जाईल यात विश्लेषण सारखे विचार तार्किक विचार आणि संकल्पनात्मक सुस्पष्टता यांची पारख करणारे मूल्यमापन असेल सर्व शैक्षणिक स्तरावरील मूल्यमापनाच्या या तत्त्वानुसार शिक्षक विद्यार्थी आणि संपूर्ण शालेय व्यवस्थे ला अध्यापन अध्ययन प्रक्रियेमध्ये सतत बदल करावे लागतील जेणेकरून सर्व विद्यार्थ्यांकरता शिक्षण व विकास यांना चालना मिळेल विद्यार्थ्यांची प्रगती एनसीईआरटी व एस सी ई आर टी यांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार केले जाईल हे प्रगतीपुस्तक एक सर्वांगीण व्यापक ३६० अंश बहुआयामी अहवाल असेल यात विद्यार्थ्यांची बोधात्मक भावात्मक व क्रियात्मक क्षेत्रातील प्रगती तसेच विशेषता अतिशय तपशीलवार दर्शविली

जाईल यामध्ये शिक्षकांच्या मूल्यमापन सह स्व मूल्यमापन सहाध्यायी मूल्यमापन तसेच प्रकल्प प्रश्नमंजुषा नाट्यीकरण सांगी कार्य पोर्टफोलिओस इत्यादी द्वारे विद्यार्थ्यांची सर्वांनी मूल्यमापन केले जाईल. बोर्डाच्या परीक्षा व प्रवेश परीक्षा यामुळे जी कोचिंग संस्कृती बोकाळलेली आहे याने बरीच हानी होत आहे. विशेषत: माध्यमिक शाळेच्या स्तरावर विद्यार्थ्यांचा यथायोग्य अध्ययनासाठी असलेला वेळ परीक्षांसाठी लागणारे अतिरिक्घ्त कॉचींग आणि तयारी यामध्ये खर्ची होत आहे व या परीक्षांमुळे मुलांना एकाच शाखेतील अतिशय मर्यादित साहित्याचा अभ्यास करायला भाग पडते यावर उपाय म्हणून इयत्ता दहावी व बारावीच्या बोर्ड आणि प्रवेश परीक्षांच्या व्यवस्थित कशा प्रकारे बदल करण्यात येतील की कोचिंग क्लासला जाण्याची गरज भासणार नाही ही त्यासाठी बोर्ड परीक्षेची पुनर्रचना केली जाईल विद्यार्थ्यांना बोर्ड परीक्षेसाठी आवडीनुसार विषय निवडता येतील येथील बोर्ड परीक्षा अधिक सोप्या केल्या जातील या परीक्षा घोकंपट्टी ऐवजी प्रामुख्याने मुख्य समता क्षमता किंवा योग्यतेची पारख करण्यासाठी घेतल्या जातील बोर्ड परीक्षेची भीती व उच्च जोखीम पैलू दूर करण्यासाठी विद्यार्थ्यांची इच्छा असल्यास त्याला एका शालेय वर्षांमध्ये दोन वेळा बोर्ड परीक्षेला बसता येईल एक मुख्य परीक्षा आणि एक सुधारणा करण्यासाठी परीक्षा यातून मुलांची परीक्षेची भीती कमी होईल व विद्यार्थ्यांच्या नैसर्गिक गुणांना वाव मिळेल.

शिक्षक

खऱ्या अर्थाने आपल्या या मुलांचे भवितव्य घडवत असतो आणि त्यातूनच ते आपल्या राष्ट्राचे ही भवितव्य घडवत असतात या उदात्त कामामुळेच शिक्षक हे सर्वाधिक आदरास पात्र होते पूर्वी सर्वोत्कृष्ट आणि सर्वाधिक शिकलेले व्यक्तीस केवळ शिक्षक बनत असत विद्यार्थ्यांना गुरु कडील ज्ञान कौशल्य व मूल्य प्रत्येक विद्यार्थ्याला मिळावे अशी समाजाची अपेक्षा होती समाज त्यासाठी त्यांना लागणाऱ्या सुविधा पुरवत असे परंतु कालांतराने शिक्षकाच्या या प्रशिक्षणाची गुणवत्ता भरती नेमणूक सेवेच्या अटी या बाबी जसा असायला हव्या

तशा नाहीत त्यामुळे शिक्षकांची गुणवत्ता व प्रेरणा अपेक्षित निकष पर्यंत पोहोचत नाही जर आपल्या मुलांचे आणि आपल्या देशाचे भवितव्य सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षकांना प्रेरित करणे आणि त्यांचे सक्षमीकरण करणे आवश्यक आहे यासाठी उत्कृष्ट व गुणवत्तापूर्ण ग्रामीण भागातील विद्यार्थी शिक्षकी व्यवसायात प्रवेश घेतील हे सुनिश्चित करण्यासाठी चार वर्षाच्या या दर्जेदार एकात्मिक बीएड कार्यक्रमाचा अभ्यास करण्यासाठी देशभरात मोठ्या प्रमाणात गुणवत्ता आधारित शिष्यवृत्या सुरू केल्या जातील तसेच हा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्थानिक क्षेत्रात प्राधान्याने नोकरी दिली जाईल विशेषत: महिला विद्यार्थ्यांना स्थानिक भागात रोल मॉडेल म्हणून आणि आणि स्थानिक भाषा बोलणारे उच्च पात्रताधारक शिक्षक म्हणून काम करतील कारण ग्रामीण भागामध्ये गुणवत्तापूर्ण शिक्षकांची तीव्र कमतरता आहे ते भरून काढण्यासाठी ग्रामीण शाळांमध्ये शाळेच्या जवळच किंवा शाळेच्या आवारातच न्यू स्थानिक निवासाची सोय करणे केव्हा वाढीव घर भत्ता देणे हे मार्ग योजले जातील. शिक्षकांच्या वारंवार बदल्या करण्याची हानिकारक प्रथा थांबवली जाईल जेणेकरून विद्यार्थ्यांचे रोल मॉडेल व शैक्षणिक वातावरण यात सातत्य राहील. बदल्या अगदी विशेष परिस्थितीत रचनात्मक पद्धतीनुसारच होतील शिवाय ऑनलाइन संगणकीय प्रणाली ने बदल्या करण्यात येतील ज्यामुळे पारदर्शकता तो निश्चित होईल. टीईटी परीक्षा सशक्त केल्या जातील शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरावरील शिक्षकांना शिक्षकांचा टीईटी मध्ये समावेश करण्यात येईल विषय शिक्षकांसाठी संबंधित विषयांमधील योग्य टीईटी किंवा NTS चाचणी गुणदेखील भरतीसाठी विचारात घेतले जातील अध्यापनाची आवड आणि प्रेरणा यांचे मोजमाप करण्यासाठी वर्गात एखादे प्रात्यक्षिक किंवा मुलाखत याद्वारे शिक्षकांची निवड करण्यात येईल या मुलाखतीचा उपयोग स्थानिक भाषेतून अध्यापन करण्यातील संस्था सहजता आणि प्रावीण्य यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी केला जाईल तसेच खाजगी शाळांमधील शिक्षक देखील याच प्रकारे टीईटी प्रात्यक्षिक किंवा मुलाखत आणि स्थानिक भाषेचे ज्ञान याद्वारे अर्थ प्राप्त असतील सर्व विषयांसाठी

विशेष थकला कला शारीरिक शिक्षण व्यवसायिक शिक्षण भाग आणि भाषा या विषयांसाठी पुरेसे शिक्षक शिक्षकांची भरती केली जाऊ शकेल. पारंपारिक स्थानिक कला व्यवसायिक हस्तकला उद्योजकता शेती यासाठी विविध विषयांचे मास्तर प्रशिक्षक म्हणून स्थानिक प्रतिष्ठित व्यक्ती किंवा तज्ञांची भरती करणे यास शाळा संकुलांना प्रोत्साहन दिले जाईल जाईल.

शाळांमध्ये पायाभूत सुविधांची उपलब्धता शाळेमध्ये शिक्षक विद्यार्थी अपंग मुले यांच्यासाठी सुरक्षित प्रभावी शाळेत शिकण्यास व शिकवण्यास आरामदायी आणि प्रेरित वाटेल हे सुनिश्चित करण्यासाठी सर्व शाळांमध्ये पुरेशा सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतील ज्यामध्ये शौचालय पिण्याच्या पाणी शुद्ध पिण्याचे पाणी स्वच्छ व आकर्षक जागा विज संगणक उपकरणे इंटरनेट सुविधा ग्रंथालय खेळाची मैदाने करमणुकीची सुविधा इत्यादी साधनांचा समावेश असेल.

संदर्भग्रंथसूची

Kothari C. R. (2004). Research-Methodology. New Delhi: New Age International Limited Publisher.

Jha Nishikant (2013).Research-Methodology.Mumbai: Himalya Publishing House.

https://www.slideshare.net/ProfAmitaPandeyBhard/national-education-policy-2020-an-overview

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020/MARATHI.pdf

❑❑❑